

Demografie en consumptie

Het is op het eerste gezicht wat merkwaardig om in tijden van stagnerende economische groei aandacht te vragen voor vraagstukken die samenhangen met toenemende bestedingsmogelijkheden, maar het blijkt dat de Nederlandse bevolking in haar geheel zich door de sombere economische vooruitzichten maar weinig laat afremmen in de uitbreiding van de particuliere consumptie. Daarbij wordt de samenstelling van het consumptiepakket in steeds mindere mate gedetermineerd door noodzakelijke levensbehoeften; de bestedingsruimte die vrijelijk in alle mogelijke richtingen kan worden aangewend neemt toe. Tegelijkertijd neemt ook de diversiteit van de consumptieve wensen toe. Sommigen zoeken het in een verdere uitbreiding van de hoeveelheid al dan niet duurzame consumptiegoederen, anderen speuren naarstig naar nieuwe recreatiemogelijkheden en weer anderen zouden meer geld overhebben voor een verbetering van het milieu of het onaangetast laten van uit landschappelijk oogpunt waardevolle gebieden.

Wanneer de trend tot het uiteenlopen van consumptieve wensen bij toenemend beschikbaar inkomen zich zou voortzetten — en er zijn geen aanwijzingen dat dat niet het geval zou zijn — valt te voorzien dat zich met betrekking tot de behoeftenbevrediging steeds meer conflicterende verlangens zullen manifesteren. Het zou onverstandig zijn daarmee in het beleid niet nu al rekening te houden.

Tot dusver is de aandacht van beleidsinstanties voor consumptie bijna altijd beneden de maat geweest of beperkt gebleven tot voorlichting en bescherming van de consument. Vraagstukken zoals met betrekking tot de keuze tussen consumptie via de collectieve dan wel de particuliere sector, het verband tussen economische groei en consumptie, de ruimtelijke en milieu-aspecten van consumptie e.d. hebben niet de aandacht gekregen die zij verdienen. De ontwikkeling in de richting van een post-industriële samenleving is nog niet zover voortgeschreden dat de aandacht voor consumptie de plaats heeft ingenomen voor de traditionele oriëntatie op vraagstukken van productie.

Tegen die achtergrond is het verheugend dat de Commissie voor Consumentenaangelegenheden van de SER zich heeft gebogen over het consumptiebeleid. In afwachting van de lang verwachte regeringsnota over consumptievraagstukken die naar nu is aangekondigd in het lopende parlementaire jaar zal verschijnen, heeft zij zich beperkt tot een specifiek onderdeel van de problematiek, namelijk de invloed van demografische ontwikkelingen op de particuliere consumptieve bestedingen tussen 1972 en 1990 1).

De laatste jaren is steeds duidelijker naar voren gekomen dat zich in het demografische vlak belangrijke veranderingen voltrekken die hun uitwerking op de consumptieve bestedingen niet zullen missen. Met name de snelle daling van het geboortecijfer (van 18,6 per 1.000 inwoners in 1968 naar 12,9 in 1976) trekt de aandacht. Daarnaast treedt een sterke ontwikkeling op in de richting van kleinere gezinnen. Was in 1968 nog ca. 28% van de geboren kinderen binnen het gezin derde of hoger in volgorde, in 1976 gold dat nog maar voor 17%. Voorts is er een sterke toename van het aantal één-oudergezinnen en het aantal alleenstaanden. Al deze ontwikkelingen te zamen leiden tot een sterke vermeerdering van het aantal „consumptie-eenheden” (huishoudens) die op zich zelf qua bestedingen minder gebonden zijn aan opvoeding en verzorging van kinderen. Met dit laatste hangt

tevens samen de voortgaande participatie van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces, hetgeen op zich weer verdere verschuivingen in het patroon van de consumptieve bestedingen teweegbrengt.

Wanneer men in aanmerking neemt dat het bestedingspatroon van de diverse typen huishouding sterke verschillen vertoont naar gelang van de samenstelling van die huishouding, valt gemakkelijk in te zien dat de demografische verschuivingen belangrijke gevolgen zullen hebben voor de consumptieve bestedingen. In het beleid moet daarmee rekening worden gehouden. Zo noodzaakt de sterke groei van het aantal huishoudens en het aantal alleenstaanden tot een daarop afgestemd woningbouwbeleid, de toename van het aantal bejaarden met een dikwijls geringe mobiliteit vraagt om een fijn vertakt distributie-apparaat en het toenemend ruimtebeslag (meer auto's, meer behoefte aan recreatie enz.) stelt hoge eisen aan het beleid met betrekking tot de ruimtelijke ordening.

In meer algemene termen vraagt de relatie tussen consumptie en economische groei aandacht. In zijn recente *ESB*-artikelen gaf De Roos 2) aan dat empirische onderzoeken erop wijzen dat het menselijk welbevinden boven een bepaald welstandsniveau weinig relatie vertoont met een verdere toename van het beschikbare pakket goederen en diensten. Desalniettemin lijkt de oriëntatie op vergroting van inkomen en bestedingsmogelijkheden nog diep geworteld. In dat licht is van belang de becijfering van de SER-commissie dat de ruimte om aan de bestaande wensen tegemoet te komen, uiterst gering zal zijn. De toename van het aantal huishoudens zal, ook wanneer wordt uitgegaan van een constant verbruik per huishouden op het niveau van 1972, op zich zelf al een beslag van 1,4% per jaar leggen op de stijging van de consumptieve bestedingen tot 1990. Gegeven de vooruitzichten van een beperkte economische groei ligt er dan nog slechts een zeer geringe groei van de bestedingsmogelijkheden per huishouden in het verschiet.

Enigszins teleurstellend na de analyse van de ontwikkelingen zijn de aanbevelingen voor het overheidsbeleid inzake consumptie die de Commissie voor Consumentenaangelegenheden doet. Voor de aanpassing van het aanbod aan een zich in de toekomst wijzigende vraag zou in hoge mate op het prijsmechanisme kunnen worden vertrouwd. De nadelige externe effecten van consumptie voor milieu en ruimte zullen meer via de prijzen van goederen en diensten aan de consument in rekening moeten worden gebracht (De Commissie verzuimt aan te geven op welke wijze dat dan zal moeten gebeuren). Ten slotte moet er veel worden gestudeerd. Wat dit laatste betreft is het te hopen dat dat dan snel gebeurt, opdat in de komende consumptienota de resultaten daarvan nog zullen kunnen worden opgenomen. Het zal moeilijk genoeg zijn daarin een afgewogen visie en een adequaat beleidsinstrumentarium te kunnen presenteren.

L. van der Geest

1) SER, *Demografische ontwikkelingen en particuliere consumptie*. Rapport van de Commissie voor Consumentenaangelegenheden, 's-Gravenhage, 1978.

2) W. A. A. M. de Roos, *Consumptieve aspecten van de economische groei (I) en (II)*, *ESB*, 20 en 27 september 1978.

Inhoud

<i>Drs. L. van der Geest:</i> Demografie en consumptie	1021
Column Amerikaans weerbericht, door Dr. J. Bartels	1023
<i>Prof. Dr. J. Wemelsfelder:</i> De afbraak van de Nederlandse industrie en de internationale handel	1024
<i>Prof. Dr. A. J. Reitsma:</i> Opnieuw: optimale muntgebieden	1028
Vacatures	1030
<i>Drs. M. P. van der Hoek:</i> Voldoet de Miljoenennota 1979 wel aan de Comptabiliteitswet?	1031
<i>Drs. E. Spaink:</i> Verplichte milieu-effectrapportering, waarom en hoe?	1032
Rectificatie	1036
<i>Dr. J. H. C. Lisman:</i> „Das Harmoniegesetz der Statistik“	1037
Maatschappijspiegel Met man en macht. Een kanttekening bij het emancipatieproces, door Drs. L. Faase	1039
Boekennieuws Th. Junius: Shephard technologies and neo-classical production functions, door Drs. P. M. C. de Boer	1042

ESB: iedere week algemene en financiële beschouwingen in uw bus.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
3000 VB ROTTERDAM Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.*

*Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Redactie-medewerker: T. de Bruin.*

**Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie:
postbus 4224 3006 AE Rotterdam.
Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701,
redactie: toestel 3790.**

*Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

**Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.**

**Abonnementsprijs: f. 137,28 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW): studenten f. 96,72
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).**

*Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.*

**Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945,
of op bankrekening no. 25.50.56.877 van
Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93,
3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch
Statistische Berichten te Rotterdam.**

**Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,30
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.**

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101

*Alle orders worden afgesloten en
uitgevoerd overeenkomstig de
Regelen voor het Advertentiewezen.*

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

**Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.**

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Amerikaans weerbericht

Er is een weinig vooruitziende geest voor nodig om te kunnen vaststellen, dat de maand oktober 1978 in Nederland in het teken zal staan van een discussie over *Bestek '81*. Als ik dit in de laatste week van september vaststel, past de hoop dat allen die bij deze discussie zijn betrokken, zich bij voortduring bewust zijn van de onzekerheden die voorspelling van weersvoorzichten, ook in economische zin, met zich brengt.

Wat ons land betreft komt daarbij, dat het weer in het kleine gebied van de Rijn-delta dat Nederland heet, in belangrijke mate wordt bepaald door hoge- en lage-drukgebieden elders in de wereld. Zoals bekend heeft dat niet alleen te maken met de beperkte oppervlakte van ons land of de natuurlijke ligging van Nederland, maar in veel belangrijker mate met onze economische rol in de wereld.

Al de eerste alinea van het woord vooraf van de minister van Economische Zaken in de *Macro Economische Verkenning 1979* geeft een weinig optimistisch beeld over de weersvoorzichten. De minister stelt dat de volume-uitbreiding van de export zeer gering is en ook verder achterblijft bij de toeneming van de wereldhandel. Het KNMI zou dat noemen een lage-drukgebied, dat tot veel bewolking leidt en zo nu en dan regen.

De ontwikkelingen in de voor ons land meest essentiële economische data in de wereld geven dan ook weinig reden voor een optimistische kijk op de voorzienbare toekomst. Het is in dit verband interessant, maar niet bijzonder opwekkend, om de blik te richten naar de Verenigde Staten. In het laatste kwartaal van vorig jaar was er reden voor enig vertrouwen in de economische ontwikkeling daar te lande voor het jaar 1978. De groeiverwachting voor de nationale economie lag in de buurt van 4½%. Een inflatiecijfer van ongeveer 5½% leek mogelijk. Men voorzag een groei van de investeringen en een vrij spectaculaire groei van de bestedingen der gezinshuishoudingen.

Nu — een jaar later — moeten de Amerikaanse economen vaststellen, dat zij vorig najaar te optimistisch zijn geweest. De weersvoorspellingen zijn niet uitgekomen. Een belangrijke rol speelde daarbij, dat het weer ook in meteorologische zin in het eerste kwartaal van 1978 heel erg slecht was, nog

slechter dan een jaar daarvoor. Dit heeft ertoe geleid, dat nu moet worden vastgesteld dat de reële groei van het Amerikaanse bruto nationaal produkt in 1978 ruim beneden de 4% is gebleven. Het heeft ook tot gevolg gehad dat de inflatie in 1978 niet 5½% is geweest, maar ruim 6½%.

Geen wonder dus, dat de Amerikaanse voorspellers voor 1979 van heel wat minder optimisme blijken te geven dan een jaar geleden. Vrij algemeen wordt in de Verenigde Staten een verder doorzetten van de inflatie verwacht. Dit zal ook een stijging van de rentevoet betekenen. Grote zorg bestaat over het werkgelegenheidsprobleem. Een toename van de werkloosheid wordt als vrijwel zeker aangenomen.

Over de gevolgen van de met name in het laatste kwartaal van 1978 verwachte hoge inflatie is men in Amerika niet optimistisch. Men verwacht, dat de Federal Reserve zal moeten overgaan tot kredietrestricties die, gevoegd bij de stijgende interestvoet, voor de eerste helft van 1979 wel eens zouden kunnen leiden tot een recessie.

Wat heeft dit alles nu te maken met de vooruitzichten in ons land? Ik denk dan natuurlijk met name aan de gevolgen van de Amerikaanse ontwikkeling voor de vooruitzichten wat betreft de wereldhandel. Ik teken daarbij aan, dat die vooruitzichten overigens niet alleen door de Amerikaanse ontwikkeling worden beïnvloed. Heel duidelijk is mij gebleken, dat men in de Verenigde Staten voor 1979 een sterke groei van de export verwacht en een veel minder sterke groei of geen groei van de import. Dit is voor de Verenigde Staten geen negatieve ontwikkeling. Zeker niet als daarbij wordt gerekend met het voortduren van inflatoire tendenties in de wereld, het voortduren van een wereldwijde lage investeringsgraad en ten slotte ook nog met de dreiging van een groeiend protectionisme.

Even duidelijk lijkt het mij, dat dit Amerikaanse weerbericht voor de Nederlandse ontwikkeling in 1979 tot wei-

nig positieve voorspellingen kan leiden. Er is alle reden te verwachten, dat het ons land ook het komende jaar uiterst moeilijk zal vallen een verdere afkalving van de exportpositie te voorkomen.

Ik stelde al vast, dat in de Verenigde Staten de ontwikkeling in 1978 slechter is geweest dan velen aanvankelijk voor dit jaar hadden ingeschat. Ik vermeldde ook de verwachting van een moeilijk begin van het jaar 1979 in Amerika, met hoop op verbetering in de tweede helft van het komend jaar. Voor Nederland lijkt de verwachting gerechtvaardigd, dat het jaar 1979 zeker wat onze exportbedrijvigheid betreft nog heel moeilijk zal blijven.

In dit verband is het dan een schrale troost vast te stellen, dat men ook in de Verenigde Staten nog lang niet optimistisch is over de vooruitzichten voor het volgend jaar en de periode daarna. Ik citeer wat daarover The Conference Board Economic Forum berichtte als de weerslag van een discussie tussen een aantal zeer vooraanstaande Amerikaanse economen:

„To conclude briefly, we have had an uneasy but not alarmed discussion. I think principally because we sense the power of the inflation we confront domestically, and because we do not expect much effective help in fighting it in other ways, we look toward an elevation of interest rates that is bound to have a considerable reflection in real activity, most strikingly in housing. We do not expect runaway inflation, but we do expect that efforts to control it may well produce a return to „stagflation” less than a year from now. We have spent more of our time worrying the question of our intermediate outlook in 1979 than in celebrating the vigorous business recovery (perhaps the most vigorous in the West) that we are experiencing as we meet. And we have concluded on the uneasy note that our international position requires a higher degree of craftsmanship in international economic maneuvers than we appear to have mastered in the past”.

De afbraak van de Nederlandse industrie en de internationale handel

PROF. DR. J. WEMELSFELDER

Hoewel de ondergang van delen van de Nederlandse industrie door concurrentie vanuit de z.g. „lage-lonenlanden” en verplaatsing van bedrijfsactiviteiten naar het buitenland een ernstige zaak is, worden deze problemen volgens Prof. Dr. J. Wemelsfelder, hoogleraar economie aan de Technische Hogeschool van Eindhoven, doorgaans vrij laconiek afgedaan met de mededeling dat deze ontwikkeling inherent is aan vrij economisch verkeer en tot een betere internationale arbeidsverdeling leidt. De auteur is van mening dat de vooronderstellingen van deze conventionele wijsheid achterhaald zijn.

Inleiding

Langs verschillende wegen voltrekt zich de afbraak van de Nederlandse industrie. Een ervan willen we hieronder nader bezien. Het is de afbraak van die industrieën die de concurrentie door import uit het buitenland niet langer kunnen weerstaan. Soms worden de industrieën geliquideerd door directe import uit goedkoper leverende landen. De ondergang van Gero werd — volgens de berichten — hierdoor bewerkstelligd. Soms worden — onder druk van de internationale marktverhoudingen — de contracten van Nederlandse opdrachtgevers verplaatst van binnenlandse naar buitenlandse bedrijven. Veel drukwerk wordt op die manier uitbesteed, tot in India toe, ten koste van de Nederlandse drukkerijen. Veel confectie wordt in opdracht van de grote warenhuizen vervaardigd in landen achter het ijzeren gordijn. Ten slotte vindt — eveneens onder druk van de internationale marktverhoudingen — emigratie van kapitaal en „know how” naar het buitenland plaats. Textielbedrijven wijken uit naar Marokko en Tunesië, Philips verplaatst vele activiteiten naar Taiwan, Korea en Singapore.

Het is niet precies na te gaan welk deel van de verminderde werkgelegenheid in de industrie valt toe te schrijven aan de gevolgen van toegenomen invoer uit goedkope landen. Een interessante poging om tot een toerekening te komen is ondernomen door Koekkoek, Kol en Mennes in *ESB* van 19 juli jl. Zij komen voor een periode van vier jaar al tot vrij hoge werkgelegenheidsverliezen. Maar ook als we naar de waarschijnlijke ondergrens van de verliezen over een langere periode kijken, blijken deze niet gering te zijn. Daar waar immers de binnenlandse afzet op lange termijn terugloopt bij toename van de invoer bestaat de kans dat produktiemogelijkheden definitief worden vernietigd. Onderstaande tabel geeft een beeld van bedrijfstakken waarin tendenties waarneembaar zijn dat verminderde werkgelegenheid samengaat met verminderde productie.

Tabel 1. Volume-ontwikkeling binnenlandse afzet (a) en werkgelegenheid (b), mutaties t.o.v. het voorgaande jaar, in %

		1953/ 1963	1963/ 1973	1974	1975	1976	1977	1978
Textielindustrie	a	+3	-3	-12	-12	-15	-4	-5
	b	-1	-6	-5	-9	-10	-6	-11
Kleding, leder, schoeisel	a	+4,5	-4	-9	-20	-9	-12	-6
	b	+1	-6,5	-11,5	-16,5	-11	-12	-6
Transportmiddelen	a	+6,5	-1	-28	-17	-25	+43	-2
	b	-0	+1,5	+0	-5	-1	-4	-6

Bron: CPB, *Centraal Economisch Plan 1978*.

Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat dit proces zich verder zal voortzetten. In de eerste plaats omdat er geen redenen zijn om aan te nemen dat de ontwikkeling in landen met lage lonen tot stilstand zal komen. De ontwikkeling in de industriële export van de ontwikkelingslanden is nog maar sinds kort op gang gekomen.

Daar komt bij dat industriële „know how” zich sneller dan vroeger verspreidt. Dat wordt bevorderd doordat westers kapitaal de landen met lage lonen en een hard werkende bevolking opzoekt. Het karakter van de westerse overzeese investeringen is dan ook drastisch veranderd. Vroeger investeerde men in plantages, mijnen en oliebronnen, d.w.z. in grondstoffen voor de westerse markt die direct bijdroegen aan een stijgende welvaart en een toenemende werkgelegenheid, nu investeert men in industriële vestigingen die neerkomen op export van werk of, dramatischer uitgedrukt, import van werkloosheid. Onderstaande cijfers illustreren de trend 1).

Tabel 2. Aandeel van invoer uit ontwikkelingslanden in de totale invoer in ontwikkelde landen, 1963 en 1976, in %

	1963	1976
Textiel en kleding	13	35
Diverse consumptiegoederen	7	14
„Engineering products”	0,4	3

Uit de cijfers blijkt dat de industriële export van ontwikkelingslanden niet meer beperkt is tot de meer traditionele producten als textiel, kleding en andere consumptiegoederen, maar dat het assortiment zich uitbreidt. Dat blijkt uit de ontwikkeling van de export van zogenaamde „engineering products”. Relatief is deze export nog niet zo belangrijk, maar de toeneming in korte tijd is spectaculair. Vooral in deze uitbreiding moet de toekomstige bedreiging worden gezien van bedrijfstakken die tot nu toe buiten schot bleven.

1) Deze globale cijfers die op zich zelf al een explosieve ontwikkeling tonen, verhullen de meest dramatische ontwikkelingen op het gebied van speciale goederen. Zo stegen b.v. in een periode van 10 jaar de invoerpercentages voor b.v. radio-ontvangers, elektrische apparaten, koffers, huishoudelijke apparaten e.d. van bijna nihil tot resp. méér dan 16%, 12%, 26% en 10%. Deze snelle groei moet zijn tegenpost vinden in de (even) snelle liquidatie van westerse bedrijven die voorheen deze goederen maakten.

De klassieke redenering is dat we vanuit nationaal-economisch gezichtspunt niet ongerust hoeven te zijn omdat deze ontwikkeling gunstig is voor de economie van het westen in het algemeen en de Nederlandse economie in het bijzonder. Meer invoer van goedkope produkten betekent weliswaar inkrimping van de industrieën die de concurrentie niet aankunnen, maar de vrijgekomen produktiefactoren kunnen in de expanderende exportindustrieën te werk worden gesteld. De herstructurering is voordelig omdat als gevolg daarvan méér produkten worden gemaakt waarin het land volgens de wet van de comparatieve kosten een relatief voordeel heeft. De consumenten profiteren van de goedkope invoergoederen en de herstructurering bewerkstelligt een situatie die in zijn gevolgen vergeleken kan worden met een technische verbetering. Voor zover er kapitaal en „know how” naar het buitenland gaan omdat daar meer winst kan worden gemaakt en daar goederen worden gemaakt die eerst in het eigen land werden geproduceerd, kan de zoëven gegeven redenering nog wat worden versterkt. Als de winst namelijk naar het moederland wordt overgemaakt is dat een extra voordeel naast de reeds genoemde goedkope import van de goederen zelf.

Het feit dat men met minder kapitaal minder in eigen land kan produceren doet in het kader van dezelfde (klassieke) gedächtingang niet ter zake. Wanneer er afnemende meeropbrengsten zijn daalt weliswaar de produktie per eenheid arbeid, maar dat wordt ruim gecompenseerd door de grotere kapitaalopbrengsten die men in het buitenland kan verwerken.

De hierboven geschetste optimistische visie op de herstructurering die tot grotere welvaart zou leiden is aan een aantal voorwaarden gebonden. Voor ons doel zijn er een drietal belangrijk die elk afzonderlijk zullen worden besproken. Deze drie factoren zijn:

- er mag geen sprake zijn van internationale concurrentievervalsing;
- de produktiefactoren moeten binnen een land mobiel zijn;
- de prijzen van de produktiefactoren moeten flexibel zijn.

Internationale concurrentievervalsing

Als door ingrijpen van de overheid of anderszins de kapitaalopbrengsten veel sterker worden gedrukt dan elders in de wereld het geval is, vormen deze geen indicatie voor de „werkelijke” produktiviteit van het kapitaal. Als er dan op grond van deze signalen kapitaal het land uitgaat naar landen waar hoger rendement kan worden gehaald, dan gaat dat inderdaad ten koste van de produktiviteit in eigen land. Er lijkt voldoende aanleiding om aan te nemen dat er in de laatste jaren in steeds sterkere mate sprake is van deze vorm van concurrentievervalsing.

Onderstaand overzicht geeft een globaal beeld van de ontwikkeling van het rendement op het geïnvesteerde bedrijfsvermogen (vóór belasting) in vergelijking tot de kapitaalmarktrente.

Tabel 3. Rendement op geïnvesteerd bedrijfsvermogen (vóór belasting) in vergelijking tot de kapitaalmarktrente

	1938	1958	1965	1970	1974	1976
Rendement binnenlandse aandelen	11,8	6,07	4,2	4,7	5,3	5,1
Kapitaalmarkt rendement	3,5	4,4	5,2	7,1	9,1	8,0

Bron: CBS; voor 1938 Dr. J.R.M. van den Brink, *Maatschappijstructuur en werkgelegenheid*, Publikatie Amro Bank.

Wanneer we ervan uitgaan dat normaliter het rendement op risicodragend kapitaal gelijk moet zijn aan het kapitaalmarktrendement verhoogd met een risicopremie, dan moet worden gesteld dat risicodragend kapitaal gedurende het laatste decennium in het algemeen een zware risicoeboete draagt in plaats van een risicopremie. Men dient daarbij in aanmerking te nemen dat er sinds 1965 een tendens tot een steeds grotere afwijking is ontstaan tussen de beurswaarde

Tabel 4. Verhouding tussen beurswaarde en intrinsieke waarde per industrieel aandeel van f. 1.000, gemiddeld, in %

1965.....	98
1967.....	92
1969.....	89
1971.....	80
1973.....	97
1974.....	77
1975.....	73

Bron: CBS.

van aandelen en de intrinsieke waarde (waarde eigen vermogen) zoals uit onderstaande tabel blijkt.

Wanneer men onder die omstandigheden berekent hoeveel de kosten van risicodragend kapitaal bedragen (inclusief belasting), d.w.z. welk rendement (gemiddeld) behaald moet worden om de beurswaarde weer te doen samenvallen met de intrinsieke waarde, dan komt men in de buurt van 13 à 14%. ($\frac{100}{73} \times 2 \times 5,1$).

Wanneer we deze ongunstige omstandigheden vergelijken met de vestigingscondities in landen als Korea, Singapore, Taiwan, Hongkong (om de extremen maar te nemen), waar meer dan 50% van de industriële export van de ontwikkelingslanden is geconcentreerd, waar vrijhandelsregimes bestaan, waar geen zware belastingdruk heerst en zelfs soms exportsubsidies worden gegeven, waar de lonen een fractie zijn van die in het westen en er geen sterke vakbonden zijn om de lonen op te drijven, waar de bevolking ijverig en handig is en waar er nauwelijks stakingslust is, waar arbeid nog variabel gebudgetteerd kan worden, dan ligt het voor de hand om aan te nemen dat de concurrentievoorwaarden door de enorme verschillen in fiscale en sociale omstandigheden zeer ongelijk moeten zijn.

Voor zover er sprake is van concurrentievervalsing kunnen we — zoals gezegd — stellen dat, wanneer er kapitaal naar elders gaat, er sprake is van welvaartsverlies. Maar ook voor zover alleen verschillen in schaarste van de factor arbeid de doorslag zouden geven bij de emigratie van kapitaal naar lage-lonenlanden, blijft het de vraag of de klassieke redenering nog wel opgaat en of de westerse economieën van de emigratie niet meer nadelen dan voordelen hebben. We gaan daarop in de volgende paragraaf in.

In welke mate door de geschetste omstandigheden kapitaal het land wordt uitgedreven is moeilijk te stellen. Men krijgt wel de indruk dat er sprake is van een versterkte neiging om méér in het buitenland, waaronder de ontwikkelingslanden, te investeren. De directe investeringen van het buitenland in Nederland nemen daarentegen — na een aanvankelijke stijging — sterk af. Ten einde toevallige afwijkingen zoveel mogelijk te elimineren zijn hieronder de gemiddelde investeringsbedragen over vierjarige perioden berekend.

Tabel 5. Directe investeringen van de private sector, gemiddeld in % van het nationale inkomen

	1962/1965	1966/1969	1970/1973	1974/1977
Nederlandse directe investeringen in het buitenland	1,0	1,6	1,7	2,0
waarvan in ontwikkelingslanden	0,3	0,3	0,5	0,5
Buitenlandse directe investeringen in Nederland	0,9	1,3	1,6	0,9

Bron: op basis van gegevens welwillend beschikbaar gesteld door De Nederlandsche Bank.

Men moet daarbij bedenken dat een verlies aan investeringsmogelijkheden van 2,5% per jaar van het nationaal inkomen over een periode van vier jaar een equivalent van een verlies van 15.000 arbeidsplaatsen vertegenwoordigt. Betrekkelijk geringe structurele verschuivingen kunnen dan ook op lange termijn grote gevolgen hebben. Ook moet worden bedacht dat kapitaalverstrekkingen die niet rechtstreeks

vanuit Nederland plaatsvinden, niet geregistreerd worden (multinationals). Het hierboven besproken aspect wordt door hen die rendementsverhoging duidelijk en direct in werk omgezet willen zien, steeds buiten beschouwing gelaten.

Interne mobiliteit van de produktiefactoren

Er is echter meer: welvaartsvergroting als gevolg van een door goedkope import afgedwongen herstructurering vindt plaats als de produktiefactoren intern mobiel zijn. Dat betekent dat de produktiefactoren die uit de met import concurrerende productie vrijkomen, gegeven het streven naar evenwicht op de betalingsbalans, moeten worden aangewend in de daardoor noodzakelijk expanderende exportsector. Dat laatste zou dan op een verbeterde arbeidsverdeling wijzen. Dit soort aanpassingsprocessen moet zich in het verleden gedurende onze hele industriële ontwikkeling ongeveer volgens deze lijnen hebben voltrokken gezien het feit dat de toeneming van het aandeel van de import in de nationale productie (en daarmee tegelijkertijd het aandeel van de export daarin) gepaard ging met vermindering van het aantal arbeidsplaatsen in de met invoer concurrerende sectoren en vergroting van het aantal arbeidsplaatsen in de typische exportsectoren.

Nu mogen we aannemen dat de zogenaamde „ontindustrialisering” van ons land (d.w.z. de afneming van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie) omstreeks 1965 een aanvang neemt. In dat jaar neemt voor het eerst het aantal arbeidsplaatsen in de industrie af; de daling zet zich daarna voort als een continu proces.

Tegelijkertijd zien we dat vanaf ditzelfde tijdstip de industriële export blijft groeien zonder dat dat gepaard gaat met het absorberen van arbeidskrachten. Integendeel, er wordt in het algemeen met minder mensen méér geëxporteerd. Kennelijk kan de exportsector zich autonoom ontwikkelen en zijn daarvoor geen additionele arbeidskrachten nodig.

In tabel 6 is de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen weergegeven in de belangrijkste bedrijfstakken over de periode van 1965-1973. Er blijkt uit dat het aantal arbeidsplaatsen in bijna alle sectoren is ingekrompen of stabiel is gebleven. In dezelfde periode nam het uitvoervolume echter met niet minder dan ongeveer 11% per jaar toe. Deze toeneming is — gerekend over de gehele industriële geschiedenis van Nederland — ongeëvenaard.

Tabel 6. Mutaties aantal arbeidsplaatsen in de industrie, 1965-1973, in %, gemiddeld per jaar

Voedingsmiddelenindustrie (veehouderij-produkten)	+0,4
Voedingsmiddelenindustrie (overige produkten)	-1,4
Dranken, tabakverwerkende industrie	-0,4
Textielindustrie	-6,0
Schoenen- en kledingindustrie	-6,4
Hout- en meubelindustrie	-0,8
Papierindustrie	-1,7
Chemische industrie	+0,1
Bouwmaterialenindustrie (e.d.)	-1,6
Metaalindustrie	+0,2
Totaal industrie	-2

Bron: Nationale Rekeningen 1970 en 1974.

De arbeid die uit de — ten gevolge van toenemende invoer — inkrimpende sectoren wordt afgestoten, kan niet meer in de exporterende industriële bedrijfstakken worden geplaatst. Een en ander betekent dat de wet van de comparatieve kosten waarop de gedachte berust dat herstructurering als gevolg van goedkope import tot een betere arbeidsverdeling en aldus tot een hogere welvaart zal leiden onder de huidige omstandigheden niet opgaat.

Flexibiliteit van de prijzen van de produktiefactoren

Wanneer we aannemen dat de mogelijkheden tot welvaartsverbetering door betere arbeidsverdeling afwezig of

beperkt zijn, dan blijft nog de vraag of import uit lage-lonenlanden schade kan toebrengen aan een land dat deze goederen onbeperkt toelaat. Deze vraag brengt ons tot de derde voorwaarde waaraan moet zijn voldaan wil herstructurering de welvaart vergroten. De prijzen van de in het binnenland voortgebrachte goederen moeten zich aanpassen aan de prijzen van de buitenlandse concurrenten. Dat kan alleen als de prijzen van de produktiefactoren flexibel zijn.

Indien aan deze voorwaarde is voldaan kan een vergrote toevloed van buitenlandse produkten niet tot een produktiedaling leiden. Het inkomen verdient uit binnenlandse productie blijft dus constant. Het land incasseert wel de ruilvoetverbetering als welvaartsvergroting.

Wanneer we ons nu afvragen in hoeverre in de praktijk aan deze voorwaarde wordt voldaan dan kunnen we opnieuw vraagtekens plaatsen. In westerse economieën in het algemeen en de Nederlandse economie in het bijzonder is niet (of alleen maar tot op zekere hoogte) aan deze voorwaarde voldaan. De cao-lonen zijn rigide. Door de grote toeneming van het aandeel van vreemd kapitaal ten koste van het aandeel van eigen vermogen in de financiering van de bedrijven is de flexibiliteit verder afgenomen. De kapitaalkosten zijn immers hierdoor voor een belangrijk deel gefixeerd: De inkrimping van de winstmarges en de moeilijkheid om mensen te ontslaan doen de rest. Wanneer het binnenlandse prijsniveau verstard is, kunnen snel toenemende goedkope invoeren gemakkelijk huishouden onder de binnenlandse productiebedrijven die onder die omstandigheden de concurrentie uiteraard niet aankunnen. De invoer neemt in onevenredig sterke mate toe. Binnenlandse produktiemogelijkheden worden vernietigd. De welvaart daalt.

Kleine landen die in sterke mate afhankelijk zijn van en beïnvloed worden door de internationale concurrentie, kunnen zich de weelde van een door sociale omstandigheden bepaalde verstarring niet permitteren. Zij moeten, indien zij althans belang hechten aan de eigen welvaart, zorgen dat de lonen flexibel zijn, zodat deze — in het belang van de handhaving van productie en welvaart — kunnen dalen als het een bedrijf slecht gaat. Hoewel dat paradoxaal lijkt is dan niet sprake van een echte welvaartsverslechtering. Immers, wanneer door buitenlandse concurrentie de binnenlandse prijzen van de zogenaamd slecht gaande bedrijven met een bepaald bedrag dalen en de lonen passen zich daarna aan, dan gebeurt er binnen de nationale economie het volgende:

- de interne inkomensverdeling verandert wel maar de binnenlandse productie blijft op hetzelfde niveau gehandhaafd;
- voor eenzelfde hoeveelheid exportgoederen krijgt men meer ingevoerde goederen. Per saldo neemt de welvaart toe omdat de hoeveelheid beschikbare goederen per hoofd toeneemt. Wel liggen de lonen in de door import bedreigde bedrijfstakken dan lager dan in de exporterende bedrijfstakken. (Op welke manier men deze inkomensverdeling zou willen en kunnen corrigeren laten we verder onbesproken).

Als het bovenstaande om politieke redenen niet haalbaar is, dan is een andere mogelijkheid met eenzelfde effect dat de „bedreigde” bedrijven zodanig worden gesubsidieerd dat de prijzen gelijk worden aan die van de buitenlandse concurrent 2). De subsidie is een interne financiële transactie die de hoeveelheid goederen per hoofd niet verandert. Zij bewerkstelligt dat ook nu weer de binnenlandse productie op hetzelfde niveau gehandhaafd kan blijven, zodat het nationaal inkomen — voor zover bepaald door binnenlandse productie —

2) In termen van de theorie van de internationale handel is dit niets anders dan toepassing van het theorema van Bhagwati dat distorsies in de internationale concurrentieverhoudingen het best kunnen worden geëlimineerd door directe compenserende maatregelen; zie o.a.: Chacholiades, *International trade, theory and policy*, Mc Graw-Hill, 1978.

niet daalt. Voor eenzelfde hoeveelheid exportgoederen krijgt men echter ook nu weer méér ingevoerde goederen. De totale welvaart stijgt ook in dit geval omdat de hoeveelheid goederen per hoofd stijgt. De subsidies hebben onder de geschetste omstandigheden een positieve invloed op de welvaart.

De techniek van de subsidieverlening is niet gemakkelijk, niet in het minst omdat het niet de bedoeling is dat rationalisatiepogingen die onder druk van de buitenlandse concurrentie ontstaan niet mogen worden verzwakt. Tegenover dit bezwaar staat echter het feit, dat de verliezen die onder de geschetste omstandigheden aan de nationale welvaart kunnen worden toegebracht niet gering zijn.

Men kan zich ook nog afvragen in hoeverre in de gegeven omstandigheden invoerrechten als bescherming tegen goedkope import uit lage-lonenlanden — uit een oogpunt van bescherming van de nationale economie — gerechtvaardigd zouden zijn. Het staat niet zonder meer vast dat — indien de analyse van de condities juist is — protectie door invoerrechten schadelijk zou zijn voor de nationale economie.

Eenzijds kan de binnenlandse produktie hierdoor op peil worden gehouden. Anderzijds worden de buitenlandse produkten duurder gemaakt waardoor de invoer onnodig wordt afgeremd. Het prijsvoordeel voor de consument gaat zodoende verloren. A priori kan dus niet worden uitgemaakt of de voordelen opwegen tegen de nadelen. Deze onzekerheid is een groot bezwaar. Daar komt bij dat invoerrechten gemakkelijk tot tegenmaatregelen prikkelen. Bij subsidies is dit gevaar minder groot zodat deze de voorkeur verdienen. De hier beschreven subsidies kunnen een *structureel* karakter hebben en zouden eerst dan voor afschaffing in aanmerking komen zodra zich arbeidstekorten in de exportsector zouden voordoen.

De vraag wat kan worden gedaan tegen de vlucht van kapitaal die wordt ingegeven door concurrentievervalsing laten we hier, gezien de vele complicaties en het bestek van dit artikel, onbesproken. Het vraagstuk zelf lijkt echter belang-

rijk genoeg om het in elk geval te signaleren. Wat dat betreft ontkomt men niet aan de indruk dat opeenvolgende regeringen nogal passief hebben toegezien hoe Philips-Nederland en andere bedrijven bezig zijn hun koffers te pakken of, meer algemeen geformuleerd, nogal gemakkelijk de gesignaleerde verschijnselen hebben afgedaan met de doodoener „herstructurering”. Klaarblijkelijk wordt men hierbij, bewust of onbewust, gevoed door de aloude klassieke gedachte dat wanneer men maar in beginsel uitgaat van vrij internationaal verkeer „alles sal reg kom”.

Conclusie

Vrije invoer van goedkope buitenlandse produkten en vrije vlucht van kapitaal naar lage-lonenlanden leidt tot welvaartsvergroting binnen de nationale economie, indien aan onder meer de volgende voorwaarden is voldaan: geen concurrentievervalsing, vrije interne mobiliteit van de produktiefactoren en flexibiliteit van de prijzen van de produktiefactoren. Er zijn argumenten om te betogen dat aan geen van deze voorwaarden in redelijke mate wordt voldaan. Import uit lage-lonenlanden en emigratie van kapitaal daarheen, zijn onder die omstandigheden schadelijk voor de nationale economie, zodat — indien men het nationaal economisch belang op het oog heeft — geëigende maatregelen verdedigbaar zijn. Met name blijkt onder de geschetste omstandigheden subsidiëring van de door buitenlandse import met ondergang bedreigde produktiesectoren welvaartsbevorderend te zijn. Die subsidies kunnen structureel van karakter zijn en zouden eerst voor afschaffing in aanmerking kunnen komen zodra zich in exportsectoren een tekort aan arbeidskrachten zou manifesteren. Regeringsrapporten en kamerstukken doen de belangrijke problemen m.b.t. herstructurering nog te veel af met de doodoeners van conventionele wijsheden.

J. Wemelsfelder

Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland.

Bij de afdeling Onderzoek is een vacature ontstaan voor een

PLANOLOGISCH-STATISTISCH ONDERZOEKER

Hij zal werkzaam zijn bij de sectie Statistiek en Documentatie, die is belast met de zorg voor de statistische informatie welke voor het planologisch onderzoek noodzakelijk is.

De werkzaamheden worden in een team van vier medewerkers verricht.

Taak:

- het in samenwerking met anderen ontwikkelen en uitbouwen van het informatiesysteem;
- het verzamelen, ordenen, analyseren en evalueren van statistische gegevens voor onderzoeksprojecten van uiteenlopende aard;
- het opzetten en verzorgen van databestanden voor te ontwikkelen modellen ten behoeve van het planologisch onderzoek.

Gevraagd:

- kennis en ervaring op het terrein van statistiek en geautomatiseerde informatieverwerking;
- belangstelling voor ruimtelijke ordening tot uitdrukking komend door het bezit van of studierend voor het diploma Hoger Planologisch Onderzoek;
- minimum leeftijd 25 jaar.

Het aan de functie verbonden salaris is afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring en kan worden bepaald tussen f 2.202,- en f 3.358,- per maand.

Vakantietoeslag 8%.

Sollicitaties dienen, onder vermelding van vacaturenummer 168, binnen 2 weken na verschijning van dit blad te worden gericht aan de directeur van de Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland, Postbus 4078, 2003 EB Haarlem.

Opnieuw: optimale muntgebieden

PROF. DR. A.J. REITSMA

Nu dezer dagen de gedachte aan een monetaire unie weer opgeld doet, komen tevens de theoretische aspecten van zo'n streven weer in de belangstelling. Recentelijk verscheen er op het gebied van de theorie van het optimale valutagebied een artikel van Ronald Vaubel, waarin enkele nieuwe gezichtspunten worden aangedragen. Prof. Dr. A.J. Reitsma, hoogleraar internationale economische betrekkingen aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, bespreekt de bijdrage van Vaubel. Diens theorie biedt volgens de auteur wel interessante inzichten, maar er kan bezwaar worden gemaakt tegen een aantal veronderstellingen, waardoor de analyse in de praktijk geen basis kan bieden voor een beleid.

Inleiding

De gedachten over het optimale valutagebied zijn vooral in de jaren zestig ontwikkeld. Het gaat in wezen om het volgende probleem. Geld verricht als ruilmiddel, waardestandaard en middel om te sparen een aantal zeer nuttige functies. Hoe groter het gebied waar een gemeenschappelijke geldeenheid wordt gebruikt, zo wordt gesteld, hoe beter het geld zijn functies kan vervullen. Vanuit dit gezichtspunt zou het optimale gebied voor het hebben van een gemeenschappelijke munt (ofwel vaste wisselkoersen) de wereld zijn. Het andere uiterste is dat landen zo klein kunnen zijn dat een afzonderlijke nationale valuta nauwelijks kan functioneren en men gedwongen is aansluiting te zoeken bij een andere valuta (Luxemburg en de Belgische franc).

Tegenover de voordelen van zulk een „monetaire unie” stelt men wel als nadeel dat hiermede door de nationale autoriteiten het wisselkoersinstrument ten behoeve van betalingsbalans- en werkgelegenheidsbeleid uit handen wordt gegeven. Bij het laatste wordt in plaats van het doel van volledige werkgelegenheid ook wel gesproken van een „geprefereerde verhouding tussen inflatie en werkloosheid”, ofwel een bepaalde positie op de zogenaamde Phillipscurve.

Het probleem is vervolgens het afwegen van de beschreven voor- en nadelen zodat een maximaal netto voordeel wordt behaald. Het is duidelijk dat de nadelen kleiner zullen zijn, dus het netto voordeel groter, wanneer er tussen landen a. weinig behoefte bestaat aan wisselkoerswijzigingen en/of b. wisselkoerswijzigingen weinig effectief moeten worden geacht.

Het zoeken naar de voorwaarden waarbij aan bovengenoemde eisen is voldaan vormt de kern van wat men wel aanduidt als de theorie van het optimale valutagebied. Een

complicatie daarbij is dat men niet steeds van dezelfde doelstellingen behoeft uit te gaan; behalve extern en intern evenwicht wordt soms ook prijsstabiliteit erbij betrokken.

Een eerste aanzet tot een theorie van „optimum currency areas” werd gegeven door Mundell in 1961 1). Mundell knoopte daarbij aan bij de in 1957 door Meade 2) geponeerde stelling dat door het ontbreken van factormobiliteit West-Europa beter zou zijn gediend met een stelsel van flexibele wisselkoersen dan met één gemeenschappelijke munt. Mundell beschouwt echter als optimaal muntgebied een regio waar wel factormobiliteit heerst. In dat geval zou bij een betalingsbalansverstoring binnenlandse aanpassing mogelijk zijn zonder het scheppen van werkloosheid. Dit zou het wisselkoersinstrument voor extern evenwicht overbodig maken.

Sindsdien is het probleem van het optimale gebied voor het hebben van een gemeenschappelijke valuta ook uit andere invalshoeken benaderd. Zo werd er bijvoorbeeld op gewezen 3) dat de mate van „openheid”, dus de omvang van de internationale handelssector, van de betreffende economieën erg relevant lijkt. Immers, hoe groter de „openheid”, hoe minder effectief het wisselkoersinstrument voor aanpassing van de betalingsbalans is; het binnenlandse prijspeil past zich dan snel aan het buitenlandse peil aan.

Een derde benaderingswijze richtte de aandacht op de mate van diversificatie van de exportindustrie 4). Hier gold de redenering dat hoe meer spreiding er is in de exportsector hoe gemakkelijker het zal zijn verstoringen in de betalingsbalans ten gevolge van buitenlandse vraagverschuivingen op te vangen en hoe minder behoefte er zal bestaan aan wisselkoersaanpassing.

Uit het bovenstaande zal duidelijk zijn dat van een eenvoudige theorie niet kan worden gesproken. Uitvoerige discussies zijn gewijd aan de onderscheiden benaderingen 5) met hun soms onverenigbare criteria en er kwam veel, m.i. terecht, kritiek. Een en ander leidde mij in het verleden 6) tot het onderschrijven van de opvatting van Ingram 7) die stelde: „I do not believe that any analysis of real economic factors

1) R. A. Mundell, The theory of optimum currency areas, *American Economic Review*, 1961, blz. 657-665.

2) J. E. Meade, The balance of payments problems of a free trade area, *The Economic Journal*, september 1957, no. 67, blz. 379-396.

3) R. I. McKinnon, Optimum currency areas, *The American Economic Review*, 1963, no. 53, blz. 717-725.

4) P. B. Kenen, The theory of optimum currency areas: an eclectic view, in Robert A. Mundell en Alexander K. Swoboda (eds.), *Monetary problems of the international economy*, Chicago, 1969, blz. 41-60.

5) Men zie bijvoorbeeld Harry G. Johnson en Alexander K. Swoboda (eds.), *The economics of common currencies*, George Allen & Unwin, Londen, 1973, part II; of Mundell en Swoboda, op. cit., blz. 41-120.

6) A. J. Reitsma, Currency areas and all that, *The Bankers' Magazine*, maart 1972, no. 1536.

7) J. C. Ingram, Comment, in Mundell en Swoboda, op. cit., blz. 95-100.

will discover a basis for a currency area in the Six, in the Seven, Thirteen or even Twenty-one" 8).

Lijnrecht tegen deze opvatting in gaat Ronald Vaubel in een recent artikel in de *Journal of International Economics* 9). Weliswaar spreekt ook Vaubel met betrekking tot de bestaande theorieën van „... all the highly heterogeneous and partly contradictory criteria...” en acht hij de reeds genoemde criteria factormobiliteit (Mundell), openheid (McKinnon) en diversificatie (Kenen) weinig operationeel, omdat zij niet alleen onvolledig zijn maar bovendien slecht te meten en onderling niet te vergelijken, maar hij herinnert aan de in 1963 door McKinnon uitgesproken wens dat het mogelijk zou moeten zijn een grote groep landen gezamenlijk te bezien en dan te bepalen hoe die groep zou kunnen worden opgedeeld in optimale valutagebieden. McKinnon achtte destijds het analytische kader hiervoor niet voorhanden. Vaubel daarentegen meent dat hij met het door hem voorgestelde criterium, t.w. de variaties in reële wisselkoersen, het ideaal van McKinnon zeer dicht benadert, zowel theoretisch als empirisch.

Vaubels theorie is interessant in verband met de in het in januari 1976 gepubliceerde rapport-Tindemans gedane suggesties. Daarin werd namelijk voorgesteld om m.b.t. de totstandkoming van een monetaire unie in de EG er niet langer vanuit te gaan dat alle etappes op de weg naar de integratie op hetzelfde moment door alle lidstaten zouden moeten worden afgelegd. Met betrekking tot het zogenaamde slang-arrangement betekent dit dat gedacht zou moeten worden in termen van „twee snelheden”. Hierbij zouden de lidstaten die nog niet gereed zijn te participeren zich nog van onderlinge wisselkoersafspraken mogen onthouden. Vaubels criterium nu zou een aanwijzing kunnen vormen welke lidstaten in eerste aanleg hun onderlinge koersen zouden kunnen vastleggen en welke nog niet. In dit kader is het interessant na te gaan wat zijn benadering inhoudt vooral omdat volgens zijn analyse een optimaal-valutagebied niet onveranderlijk is in de tijd en uit dien hoofde een algehele monetaire eenwording in EG-verband in een later stadium niet hoeft uit te sluiten.

De theorie van Vaubel

Vaubel noemt zijn bijdrage een „innovation to the theory of optimum currency areas”. Hij begint met te stellen dat monetaire unie twee soorten potentiële economische kosten met zich meebrengt. Ten eerste is er het nadeel dat moet worden afgezien van het wisselkoersinstrument t.b.v. de binnenlandse conjunctuurpolitiek (werkgelegenheid). Ten tweede betekent het hebben van vaste koersen dat men ook voor de reële aanpassing is aangewezen op aanpassing van het binnenlandse prijsniveau. Het gevolg is dan prijsinstabiliteit die anders had kunnen worden vermeden.

Voor de monetaristen, aldus Vaubel, zijn de onder ten eerste genoemde kosten slechts schijn. Om erin te geloven moet men tevens uitgaan van het bestaan van (lange termijn) wisselkoers- en geldillusie en van het bestaan van een Philipscurve (waar hij zelf niet van uitgaat). Het afzien van wisselkoersaanpassing t.b.v. verschillen in nationale inflatievoeten is volgens Vaubel geen echt offer: harmonisatie van inflatievoeten in een monetaire unie is slechts een overgangsprobleem.

Anders zou het zijn gesteld met de onder ten tweede vermelde economische kosten. Het opgeven van de reële wisselkoersaanpassingen, gecorrigeerd dus voor verschillen in inflatievoeten, betekent dat hier mogelijk een prijs moet worden betaald in de vorm van binnenlandse prijsinstabiliteit. Dit zijn dan de echte kosten van monetaire unie. Een indicatie van deze kosten vormen volgens Vaubel de waargenomen reële wisselkoersveranderingen.

Hij is tevens van mening dat deze reële wisselkoerswijzigingen een „comprehensive measure” vormen van de implicaties van de traditionele criteria voor een monetaire unie. Deze zouden zich weerspiegelen in de mate van reële wisselkoerswijzigingen. Bijvoorbeeld, hoe groter de factormobiliteit, hoe

geringer de reële wisselkoersverandering. Hetzelfde zou gelden voor andere criteria zoals openheid, diversificatie en de door sommigen gehanteerde mate van fiscale integratie. Dit is ook logisch, zegt Vaubel, omdat het doel van de theorie van het optimale muntgebied steeds is geweest te onderzoeken welke basisfactoren er liggen achter de noodzaak tot wisselkoersaanpassing.

Aan een monetaire unie zijn volgens Vaubel grote voordelen verbonden in de vorm van grotere efficiency van intragroep transacties, fellere concurrentie en betere allocatie van productiefactoren. Aan de „kosten”-zijde is het duidelijk dat het door hem gehanteerde criterium geheel berust op de wenselijkheid van een stabiel prijsniveau.

Vaubel wil eerst de vraag beantwoorden of de pogingen van de EG om te komen tot een monetaire unie zijn blijven steken omdat de EG wellicht een minder wenselijk valutagebied zou zijn. Daartoe wil hij de reële wisselkoersschommelingen tussen de EG-landen vergelijken met die binnen bestaande valutagebieden als de VS, Italië en West-Duitsland. Als maatstaf m.b.t. de EG-landen wordt de variantie t.o.v. een numéraire (de dollar) gebruikt. Binnen de vergelijkingslanden is er uiteraard een vaste koers.

De varianties worden hier gemeten aan de inflatievoeten met behulp van een consumentenprijsindex voor de periode 1959-1976. Bij vergelijking blijkt dat de reële wisselkoersvarianties tussen de EG-landen duidelijk groter zijn geweest dan die tussen regio's en steden binnen de VS, Italië en West-Duitsland. Toch mogen we hieruit volgens Vaubel niet zonder meer afleiden dat het EG-gebied voor een monetaire unie minder geschikt zou zijn. Hij wijst erop dat de reële wisselkoersvarianties binnen een reeds bestaande monetaire unie om statistische en institutionele redenen waarschijnlijk kleiner zijn. Wat de institutionele reden betreft neemt hij aan dat een monetaire unie factormobiliteit, diversificatie en onderlinge handel (openheid) bevordert alsmede economische integratie. Zo kan de wenselijkheid van een monetaire unie door geobserveerde reële wisselkoersveranderingen worden onderschat.

Vaubel wijst er ook op dat de reële wisselkoerswijzigingen tussen de EG-landen veel kleiner zijn dan de nominale. De wijzigingen van de nominale veranderingen vinden dus hun voornaamste oorzaak in het verschil in inflatievoeten hetgeen volgens hem weer wijst op een gebrek aan harmonisatie van de monetaire politiek. Hij vindt dit geen economisch, maar een politiek probleem, dat oplosbaar moet zijn.

Door voor de periode 1971-1976 de EG-groep te vergelijken met de VS, Italië en West-Duitsland komt Vaubel tot de conclusie dat het falen van de EG-landen om te komen tot een monetaire unie niet kan worden geweten aan speciale externe gebeurtenissen zoals de ineenstorting van Bretton Woods, de oliecrisis of de huidige recessie. Hij leidt dit af uit het feit dat de behoefte van de Gemeenschap aan reële wisselkoerswijzigingen in de onderhavige periode niet is toegenomen. Integendeel, „... the economic case for European currency union is at least as strong now as it was in 1971”. In feite echter toont hij aan dat binnen alle drie de landen vergeleken met de EG-groep de reële wisselkoersveranderingen met ongeveer een kwart méér zijn toegenomen. M.i. mag men uit een relatieve ontwikkeling geen conclusies trekken omtrent een absolute behoefte. Men kan dan evengoed stellen dat het beter ware geweest indien landen zoals de VS uit verschillende valutagebieden zouden hebben bestaan.

8) Voor een uitvoeriger discussie zie A.J. Reitsma, De monetaire crisis, het vraagstuk van het optimale valuta-areaal en de Europese Monetaire Unie, *De Economist*, 1972, no. 2, blz. 154-166.

9) Roland Vaubel, Real exchange-rate changes in the European community (a new approach to the determination of optimum currency areas), *The Journal of International Economics*, 1978, no. 8, blz. 319-339.

Bij Vaubel staat de stelling centraal dat de grootte van de reële wisselkoersveranderingen bepaalt welke landen geschikte kandidaten zouden zijn voor een monetaire unie en op welke wijze de kosten en baten van een monetaire unie over de lidstaten worden verdeeld. Hoe groter de waargenomen behoefte aan reële wisselkoerswijzigingen in een bepaald land, hoe groter de kans bij monetaire unie op een instabiel prijsniveau.

Vaubel richt zich bij zijn analyse rechtstreeks op het in het rapport-Tindemans vervatte voorstel van de „twee snelheden”. Hij vraagt zich af welke van de EG-landen verdere stappen in de richting van een monetaire integratie zouden kunnen ondernemen en welke nog niet. Hij komt tot de slotsom dat de slang-leden relatief gezien het meest geschikte valutagebied vormen en dat Frankrijk daarin beter zou passen dan Italië, Ierland of Groot-Brittannië. Een optimaal valutagebied van EG-landen zou dan worden gevormd door de huidige slang-leden West-Duitsland, de Benelux-landen en Denemarken, plus Frankrijk.

Commentaar

In het door de Europese Commissie in januari 1976 gepubliceerd *Optica Report '75* kan men op de eerste bladzijde het volgende lezen: „The fundamental weakness, and even contradiction, in the theory of optimal currency areas is that it tries to apply optimality rules to actual situations that are typically suboptimal in terms of economic efficiency”. Deze fundamentele zwakte wordt in het artikel van Vaubel niet overwonnen. Men kan dan ook bezwaar hebben tegen het veelvuldige gebruik van termen als „economic costs” en „economic benefits”.

Indien men er echter vanuit gaat dat er een politieke wil bestaat die tot de uiteindelijke monetaire integratie moet leiden, kan men waardering hebben voor de oorspronkelijke poging om criteria te vinden ten einde de kans op mislukkingen zoveel mogelijk te voorkomen.

Vaubels artikel is duidelijk geschreven vanuit een „monetaristische visie”. Om in zijn analyse te geloven, moet men tevens vertrouwen stellen in de theorie van de koopkrachtpariteit (relatieve versie). Het wisselkoersinstrument wordt door Vaubel voor doeleinden van binnenlandse economische politiek niet effectief geacht. Hij gelooft niet in wisselkoers- en

geldillusie op lange termijn, waarbij de (omstreden) vraag rijst hoe kort of lang de lange termijn moet worden genomen.

Instabiliteit van het binnenlandse prijsniveau wordt als enig nadeel gezien van monetaire eenwording. De voordelen (efficiency, concurrentie, herallocatie) worden hoog (waarschijnlijk veel te hoog) aangeslagen. Politieke aspecten zijn waarschijnlijk veel belangrijker, doch de auteur gaat daaraan gedeeltes voorbij.

Aan de problemen van extrapolatie wordt wel aandacht besteed. Vaubel realiseert zich dat hij uitgaat van data ontleend aan een situatie die geheel verschilt van die van een monetaire unie. Hij vindt dit echter geen bezwaar omdat bij monetaire unie factormobiliteit, diversificatie, openheid en economische integratie zouden worden bevorderd. Zijn methode zou dan de voordelen ervan hoogstens onderschatten. Deze redenering impliceert een aanvaarden van de optimale valutagebied-theorieën van Mundell, Kenen en McKinnon waarop nogal wat kritiek is geweest. Ze bevat bovendien elementen van de zogenaamde „motorstrategie”, die de monetaire eenwording als trekpaard wil laten fungeren bij de economische integratie, een methode waartegen ik veel bezwaren heb. Een tweede extrapolatieprobleem, dat van mogelijk achtergebleven aanpassingen van de reële wisselkoersen, vindt Vaubel evenmin een probleem omdat hij meent dat er weinig „backlog” zal zijn.

Bij het vergelijken van de te stichten monetaire unie met „comparable” bestaande „unies” zoals de VS, Italië en West-Duitsland speelt het probleem of deze werkelijk zo vergelijkbaar zijn. Genoemde landen vormen een politieke eenheid alsmede één taalgebied en hebben binnenslands een duidelijk eigen economische politiek. Het is te eenvoudig om, zoals Vaubel doet, m.b.t. een toekomstige EG-monetaire unie te stellen dat „... harmonisation of inflation rates for monetary unification poses only a problem of transition.”

In dit korte commentaar is niet ingegaan op de merites van de statistische analyse. Wel rijst de vraag of het niet beter ware geweest in plaats van met nominale wisselkoerswijzigingen te werken met effectieve wisselkoerswijzigingen.

Samenvattend zou ik willen stellen dat naar mijn gevoel de bezwaren tegen een aantal premissen te zwaar wegen om op een analyse als die van Vaubel een beleid te kunnen baseren, hoewel een aantal interessante inzichten worden verschaft.

A. J. Reitsma

Vacatures

Functie: _____ Blz.: _____

ESB van 27 september

Econoom met ervaring in de effectenhandel en/of -beheer voor Caral Consulting BV te Zaandam	984
Studiesecretaris (mnl./vrl.) (Econoom) (voor drie dagen per week) t.b.v. de Raad voor de Jeugdvorming van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk	989
Sectorhoofd (m/v) t.b.v. de afdeling Economische Zaken en Havenaangelegenheden, Bureau Economische Aangelegenheden van de Gemeente Amsterdam	992
Wetenschappelijk medewerker algemene economie voor het onlangs opgerichte Economisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen	996
Gewoon hoogleraar produktbeleid en -planning voor de op te richten vakgroep Bedrijfskunde van de Produktontwikkeling van de Technische Hogeschool te Delft	996
Financieel- en sociaal-economisch redacteur t.b.v. de hoofdredacties van de Audet-dagbladen (N.V. Associatie van Uitgevers van Dagbladen en Tijdschriften)	II

Econoom (m/v) voor de Nationale Woningraad te Amsterdam	III
Bedrijfs econoom voor de Centrale afdeling internationale telecommunicatie van de PTT te Den Haag	IV

ESB van 4 oktober

Stafmedewerker (m/v) t.b.v. de Afdeling 1 — financiën en economische zaken — van de provinciale griffie van de Provincie Overijssel	1015
Jonge bedrijfs economen voor diverse afdelingen bij Unilever Bedrijven BV	1019
Economisch medewerker t.b.v. de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid voor het Ministerie van Algemene Zaken	1020
Bedrijfskundige t.b.v. de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid voor het Ministerie van Algemene Zaken	1020
Wetenschappelijk medewerker (mnl./vrl.) t.b.v. het Landbouw-Economisch Instituut, afdeling Structuuronderzoek van het Ministerie van Landbouw en Visserij	1020
Directiesecretaris (mnl./vrl.) t.b.v. de Rijkswaterstaat, Deltadienst, Directie-secretariaat van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat	III
Beleidsmedewerker (mnl./vrl.) t.b.v. het Directoraat-Generaal van Scheepvaart, Directie Scheepvaartpolitiek, afdeling Economische Zaken en Research van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat	III

Voldoet de Miljoenennota 1979 wel aan de Comptabiliteitswet?

Een opvallend aspect van de Miljoenennota 1979 is dat er wel meerjarenramingen in zijn opgenomen voor de uitgaven en de niet-belastingontvangsten, maar dat deze ontbreken voor de belastingontvangsten. Dit roept namelijk de vraag op of dat wel in overeenstemming is met de Comptabiliteitswet 1976. Volgens art. 9 lid 2b van deze wet is de minister van Financiën verplicht om bij het ontwerp van de begroting ramingen voor vier op het begrotingsjaar volgende jaren te voegen. De Memorie van Toelichting bij de wet laat er geen twijfel over bestaan dat daarmee ramingen voor de uitgaven en de ontvangsten worden bedoeld. Letterlijk is het in de M.v.T. als volgt geformuleerd: „In beginsel moeten de meerjarenramingen zowel de uitgaven als de ontvangsten omvatten” 1). Toch heeft de minister van Financiën blijkbaar gemeend de meerjarenramingen voor de belastingontvangsten achterwege te kunnen laten.

Achteraf gezien zinspeelde premier Van Agt daar eind augustus al op in zijn opmerking vooraf bij de lijst van antwoorden op de vragen van de bijzondere commissie, die door de Tweede Kamer is belast met het voorbereidend onderzoek van de nota Bestek '81. De minister-president schrijft daarin o.m. het volgende: „Aan het beleid op het terrein van onder meer de collectieve uitgaven, lonen en prijzen is een concrete uitwerking gegeven, voor zover dat mogelijk en nuttig is. Een gedetailleerde uitwerking voor de middellange termijn kan bijvoorbeeld niet worden gemist, als het erom gaat een ombuiging van de collectieve uitgaven ten opzichte van bestaande meerjarenramingen te realiseren. Dit lijkt anders als het gaat om de concrete invulling van maatregelen ter zake van belastingen en sociale premies. Daarbij komt dat aan het beleid op het gebied van lonen en prijzen in het jaarlijks overleg tussen sociale partners en de overheid nadere vorm zal moeten worden gegeven. Gezien de grote onzekerheden omtrent de economische ontwikkelingen in de toekomst is zo'n precisering op voorhand ook minder gewenst. Het is doelmatiger van jaar tot jaar te bezien, welke maatregelen op het gebied van belastingtarieven en sociale premies in het licht van de concrete omstandigheden het meest in aanmerking komen” 2).

Dat dit standpunt zover zou worden doorgevoerd, dat niet langer zou worden voldaan aan art. 9 lid 2b van de Comptabiliteitswet 1976, kon toen echter niet worden voorzien. Wel werd toen duidelijk, dat het kabinet-Van Agt veel minder betekenis aan het middellange-termijnbeleid hecht dan zijn voorganger. Terecht is in dit blad al gewezen op het bijzonder teleurstellende feit, dat de regering expliciet heeft geweigerd de beleidsvoornemens, die in Bestek '81 worden ontvouwd, door het CPB te laten doorrekenen 3). Afgewacht moet nog worden of de Tweede Kamer zich op die manier het bos laat insturen.

Natuurlijk zijn er uitvluchten te bedenken voor het ontbreken van meerjarenramingen voor de belastingontvangsten in de Miljoenennota 1979, zoals het feit, dat de Comptabiliteitswet slechts spreekt van „ramingen”. Maar, zoals gezegd, daar staat tegenover, dat de M.v.T. op dit punt niet de minste twijfel laat bestaan. Bovendien zegt de wet dat die ramingen worden toegevoegd aan de begroting; en al in art. 1 van de wet wordt duidelijk gemaakt, dat onder de begroting wordt verstaan „de wetten, waarbij de hoofdstukken der begroting van de uitgaven van het Rijk worden vastgesteld en die, waarbij de middelen tot dekking worden aangewezen en geraamd”. Ook de door de minister-president ter sprake gebrachte en in de Miljoenennota 1979 wederom ten tonele gevoerde „onzekerheden omtrent de economische ontwikkelingen in de toekomst” kunnen m.i. niet als steekhoudende argumenten dienen voor het achterwege laten van meerjarenramingen voor de belastingontvangsten. Nog afgezien van het feit dat hetzelfde geldt ten aanzien van de uitgaven, zijn die onzekerheden immers inherent aan ramingen in het algemeen en aan meerjarenramingen in het bijzonder.

Voor een beoordeling van het financieringsbeleid is inzicht in de mogelijke omvang van de toekomstige financieringstekorten onontbeerlijk. Zonder meerjarenramingen voor de uitgaven en de inkomsten is het echter niet mogelijk dat inzicht te verwerven. Toch is dat gewenst, niet in het minst omdat de minister van Financiën in de M.v.T. op zijn begroting met zoveel woorden zegt, dat de vooruitzichten voor de middellange termijn wijzen op naar verhouding hoge financieringstekorten 4). Daaruit kan worden afgeleid dat er blijkbaar wel meerjarenramingen voor uitgaven en inkomsten zijn gemaakt, maar dat de minister van Financiën het om welke reden dan ook niet verstandig oordeelt deze aan de Tweede Kamer te overleggen. Naar mijn mening kan de Tweede Kamer dit niet zo maar laten passeren en dient de minister te worden gewezen op het feit, dat hij de Comptabiliteitswet zoal niet naar de letter, dan toch ten minste naar de geest niet naleeft.

M. P. van der Hoek

1) Bijlage Handelingen II 1973-1974, Memorie van Toelichting, 13 037, nr. 3, blz. 16.

2) Bijlage Handelingen II 1977-1978, Lijst van antwoorden, 15 081, nr. 5, blz. 2.

3) L. van der Geest, 337 vragen, ESB, 6 september 1978, blz. 893.

4) Bijlage Handelingen II 1978-1979, Rijksbegroting, 15 300, hoofdstuk IX B, nr. 2, blz. 3.

Verplichte milieu-effectrapportering, waarom en hoe?

DRS. E. SPAINK*

Bij de besluitvorming over activiteiten waarvan vaststaat dat ze schadelijke gevolgen kunnen hebben voor het milieu is het voor een goed afgewogen oordeelsvorming noodzakelijk inzicht te krijgen in de mate waarin een aanslag op de natuurlijke omgeving zal worden gepleegd. Z.g. milieu-effectrapporten kunnen daartoe bijdragen. In onderstaand artikel wordt uitvoerig op de stand van zaken m.b.t. de milieu-effectrapportering ingegaan. De auteur doet enkele suggesties, die het goed functioneren van de rapportering kunnen bevorderen.

In beperkte kring wordt al enkele jaren gediscussieerd over de invoering in Nederland van een wettelijk verplichte milieu-effectrapportering. Bij de besluitvorming over activiteiten die milieu-aantasting kunnen veroorzaken, zou een rapport aanwezig moeten zijn, waarin de redelijkerwijs te verwachten gevolgen voor het milieu worden beschreven — een zogenaamd milieu-effectrapport (MER) 1). Via inspraak wordt ieder in staat gesteld alternatieve oplossingen onder de aandacht te brengen en opmerkingen te maken. Omdat de gegevens in samenhang worden gepresenteerd, kan beter rekening worden gehouden met milieu-aspecten als het gaat om de vraag of een plan moet worden uitgevoerd en zo ja, waar en hoe dit dan moet gebeuren. Een niet onbelangrijk voordeel van een geïntegreerde benadering zou ook zijn dat snellere afwikkeling van vergunningenprocedures kan worden bewerkstelligd.

De discussie over de inhoud en de procedure van de MER is nog in volle gang en zal binnenkort waarschijnlijk in een stroomversnelling raken als het integrale rapport over de proefnemingen en het aanvullend onderzoek ter beschikking komt. De regering zal mede op basis van dit rapport haar standpunt bepalen.

Het volgende is een bespreking van de mogelijkheden ten aanzien van de functie, de inhoud en de procedure, van de milieu-effectrapportering die in de literatuur worden genoemd, aangevuld met enkele suggesties. Achtereenvolgens komt aan de orde wat er met de rapportering wordt beoogd, de uit de rapportering voortvloeiende reikwijdte, inhoud en procedure, en de vraag in welke gevallen een MER nodig is. Vooraf wordt echter eerst een schets gegeven van de ontwikkelingen tot dusverre.

Historisch overzicht

Na jarenlang globaal overheidsbeleid gericht op de vijf hoofddoelstellingen van economische politiek (met betrekking tot groei, werkgelegenheid, inkomensverdeling, prijspeil en betalingsbalans), gingen zo'n tien jaar geleden ook andere overwegingen, met name die van de leefbaarheid, een

rol spelen. Zo leidde het besef dat de schaarsteverhoudingen te sterk in het nadeel van de milieugoederen gewijzigd waren tot milieuwetten, die zijn toegespitst op bepaalde soorten van milieuverontreiniging. Het bleek dat men niet meer met de traditionele doelstellingen kon volstaan.

Nadat eerder de wetenschappelijke bureaus van enkele politieke partijen belangrijke bijdragen aan de discussie hadden geleverd 2), verscheen in 1976 de regeringsnota betreffende de structuur van de Nederlandse economie, ook wel de *Nota selectieve groei* genoemd 3). De nota bevat de visie van de regering op de economische ontwikkeling in het licht van milieu-aspecten, ruimtelijke ordening, beheer van grondstoffen en energie en internationale arbeidsverdeling (de zogenaamde „facetten”). De nota kan worden gezien als een aanzet tot een meer geïntegreerde benadering van traditionele en nieuwe doelstellingen. In de praktijk zou het selectieve van de groei moeten gaan blijken uit de stimulering of afremming van de ontwikkeling van delen van de productie. Daartoe is het nodig dat criteria worden ontwikkeld waaraan (voorgenomen) activiteiten worden getoetst, terwijl gegevens over deze activiteiten beschikbaar moeten zijn om ze te kunnen toetsen.

In de beschouwing over het milieufacet noemt de nota als een van de beleidsuitgangspunten de „omkering van de bewijslast”. Daarmee wordt bedoeld dat „degene die nieuwe activiteiten ontplooit in beginsel ook zal moeten aantonen dat deze geen overmatig schadelijke of hinderlijke gevolgen voor het milieu hebben”. In dit verband wordt verwezen naar het MER. De beschrijving van de invloed van de nieuwe activiteiten op het milieufacet zou de selectie van voor de maatschappij aanvaardbare economische activiteiten beter mogelijk maken. Dat bij de besluitvorming behoefte kan bestaan aan dergelijke beschrijvingen was in het verleden meermalen gebleken, vooral waar het omstrede projecten betrof, zoals de afsluiting van de Oosterschelde of de uitbreiding van de Hoogovens.

Op dit moment wordt gewerkt aan een wetsvoorstel, waarin een verplichte rapportering over alle mogelijke milieu-effecten die aan de realisering van een plan of voornemen verbonden kunnen zijn, wordt geregeld. Hoe een en ander precies geregeld zal worden, staat nog ter discussie.

De ontwikkelde ideeën zijn geënt op de in de Verenigde Staten gegroeide praktijk. In een sinds 1970 functionerende federale milieuwet is de verplichting opgenomen dat bij alle

* De auteur is thans werkzaam op het Ministerie van CRM en was voordien werkzaam bij de hoofdafdeling Milieustatistiek van het CBS. Hij schrijft dit artikel à titre personnel.

1) De afkorting MER wordt zowel gebruikt voor de milieu-effectrapportering als voor het milieu-effectrapport.

2) Wiardi Beckman Stichting, *Industriepolitiek*, Deventer, 1973; de samenwerkende bureaus van de CDA-partijen, *Gerede twijfel*, Den Haag, 1974; B.M. Teldersstichting, *Milieu, groei en schaarste*, rapport 26, Den Haag, 1975; PPR-Studiestichting, *Selectieve groei*, Amsterdam, 1975; in dit laatste rapport werd ook een bedrijfstakkenanalyse gemaakt.

3) Ministerie van Economische Zaken, *Nota inzake de selectieve groei*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1976.

voornemens van de overheid een rapport moet worden gevoegd over de mogelijke effecten daarvan op het milieu. Ontbreekt zo'n „Environmental Impact Statement” (EIS), dan mag geen beslissing worden genomen. Enkele staten gaan verder in hun wetgeving en stellen deze eis ook voor beslissingen in de particuliere sector.

De OECD vestigde in 1974 de aandacht op het Amerikaanse systeem en deed aan de lidstaten de aanbeveling de mogelijkheden van een wettelijk geregelde MER na te gaan. De Europese Commissie tracht met betrekking tot de rapportering te komen tot een EG-beleid.

In Nederland kwam eind 1976 het door de ministers Vorrink en Lubbers gevraagde advies over milieu-effectrapportering van de Voorlopige Centrale Raad voor de Milieuhygiëne (VCRMH) gereed 4). Dit advies is in ons land de basis geworden van de discussies over de invoering van een aan de Nederlandse situatie aangepaste MER. De VCRMH meent dat door een MER, zoals hem voor ogen staat, een integrale benadering van de milieuproblematiek wordt bevorderd, het formuleren van alternatieve oplossingen wordt gestimuleerd, de inspraak meer inhoud krijgt en voorkomen wordt dat beslissingen worden genomen waarvan de gevolgen niet duidelijk zijn aangegeven. De Raad adviseert dan ook unaniem positief ten aanzien van de wenselijkheid om milieu-effectrapporten in Nederland in te voeren als een instrument voor de besluitvorming.

Dit advies heeft steun gekregen van de Tweede Kamer en het voorstel om ervaring op te doen door middel van proefprojecten is door de minister overgenomen. Tegelijkertijd is een aanvullend onderzoek op bestuurlijk-organisatorisch vlak in gang gezet. Eind oktober 1978 wordt een evaluatierapport verwacht, waarna een regeringsstandpunt tegemoet kan worden gezien.

Dat het idee van de MER in Nederland aanslaat, blijkt wel uit het feit dat, hoewel over de procedure en de inhoud eigenlijk nog niets bindends is vastgelegd, verschillende provinciale overheden op de ontwikkelingen vooruitlopen door in bepaalde gevallen een MER voor te schrijven 5).

De functie van milieu-effectrapportering

De VCRMH meent „dat het invoeren van milieu-effectrapportering ten doel heeft het verbeteren van het beleid door beleidsbeslissingen pas dan mogelijk te maken, indien de gevolgen van de beslissing voor het milieu en de daarmee samenhangende voor de besluitvorming relevante andere gegevens zo goed mogelijk zijn omschreven en een ieder de gelegenheid heeft gehad zich hierover uit te spreken”. Welke verbeteringen kunnen door middel van milieu-effectrapportering worden bereikt?

Door de verplichte rapportering is men gedwongen van het begin af aan op de milieu-effecten van een voornemen te letten en alternatieve oplossingen te bekijken. Op deze wijze kan de MER er toe bijdragen, dat het proces van voorbereiding beter wordt gericht op de eisen die de maatschappij stelt. Het rapport als zodanig is niet meer dan een hulpmiddel voor de besluitvorming. Het bevat gegevens over milieugevolgen van een voorgenomen beslissing, die dienen mee te wegen in de besluitvorming, evenzeer als sociaal-economische effecten, effecten op de werkgelegenheid, culturele effecten, e.d. Essentieel daarbij is dat als een van de mogelijkheden ook het alternatief „niets doen”, dus de vraag of een bepaalde activiteit wel nodig is, goed wordt uitgewerkt. Hoe de beslissing uiteindelijk uit zal vallen, hangt af van de gehanteerde criteria.

Er moeten grenzen zijn vastgesteld, bij overschrijding waarvan een voornemen niet mag worden uitgevoerd. Als een voornemen binnen de gestelde randvoorwaarden blijft, moeten de milieu-effecten met alle andere voor- en nadelen worden meegewogen, zodat het verschil tussen een voornemen met „vrijwel geen milieu-effecten” en een uit milieu-

oogpunt „ternauwernood acceptabel” voornemen in het besluitvormingsproces een rol blijft spelen. De uiteindelijke keuze wordt gemaakt op grond van het totaalbeeld.

Voor het verkrijgen van een totaalbeeld vanuit economisch gezichtspunt wordt wel gebruik gemaakt van kosten-batenanalyses. In een maatschappelijke kosten-batenanalyse wordt een zoveel mogelijk gekwantificeerd overzicht gegeven van de maatschappelijke voor- en nadelen van alternatieve beleidsmaatregelen over een langere periode 6). Deze voor- en nadelen zijn gerelateerd aan overheidsdoelstellingen en kunnen b.v. van sociaal-economische, psychologische of ecologische aard zijn. Omdat de overheid streeft naar de optimale kwaliteit van het fysieke milieu, horen de milieueffecten hier dus zeker bij.

Bij de analyse worden de effecten van de beleidsmaatregel gemeten in hun eigen grootheden en vervolgens zoveel mogelijk onder één noemer gebracht. Het komt erop neer dat uiteindelijk wordt gestreefd naar een waardering in geld. Gezien de beperkte mogelijkheden voor de waardering van milieueffecten in geld 7), kan hierdoor het insluipen van subjectieve, voor de besluitvorming versluierende informatie in de hand worden gewerkt. Het is echter de bedoeling waarde-oordelen in de MER zoveel mogelijk te vermijden 8). Vanuit dit gezichtspunt is een MER inhoudelijk dus de inventarisatie van milieueffecten die vooraf hoort te gaan aan elke kosten-batenanalyse.

Door de MER wordt wat betreft het milieubelang een meer expliciete verantwoording van beslissingen mogelijk. De betrokkenheid van burgers zal groter worden, omdat iedereen in een vroeg stadium kennis kan nemen van in ontwikkeling zijnde plannen en de mogelijke gevolgen daarvan en de mogelijkheid heeft daarop te reageren. Bovendien worden gegevens in hun onderlinge samenhang gepresenteerd, wat het inzicht verbetert. Ook voor het bedrijfsleven is een MER niet onaantrekkelijk, zeker als het ertoe bijdraagt dat de coördinatie van vergunningenprocedures wordt verbeterd. De mogelijkheden hiervoor zijn zeker aanwezig.

De inhoud van het milieubegrip

Tot dusverre ontbreekt een duidelijke omschrijving van wat m.b.t. milieu-effectrapportering onder milieu moet worden verstaan. De inhoud van het milieubegrip is bepalend voor de waarde die het instrument van de MER kan hebben voor de besluitvorming. Om een integrale benadering van de milieuproblematiek ook werkelijk te bereiken is een beperking tot bijvoorbeeld alleen de milieuhygiënische aspecten niet wenselijk. Het gaat om de keuze tussen een „smalle” en een „brede” MER.

In het VCRMH-advies wordt volstaan met de aanduiding „landschappelijke en natuurwetenschappelijke waarden”, aangevuld met de opmerking dat ook „melding dient te worden gemaakt van onomkeerbare en onherstelbare gevolgen voor vegetatie en fauna in de directe omgeving en voor natuurlijke hulpbronnen (grondstoffen- en waterverbruik inclusief energiedragers)”. In antwoord op vragen van Kamerleden stelt de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne dat „de reikwijdte van het MER zoals de VCRMH

4) Milieu-effectrapportering, Advies van de Voorlopige Centrale Raad voor de Milieuhygiëne, 1976, *VAR*, nr. 3, 1977, Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage. In de VCRMH hebben vertegenwoordigers van allerlei belangengroeperingen en deskundigen zitting.

5) Zie b.v. de streekplannen Zuid-Holland West, Zuid-West Drenthe en Groningen.

6) Normen en maatstaven voor kosten-batenanalyses, *Beleidsanalyse*, 1973, nr. 1, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

7) Zie b.v. J. B. Opschoor, *Economische waardering van milieuverontreiniging*, Van Gorkum, Assen/Amsterdam, 1974.

8) Uitspraak van de minister voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het overleg met de Vaste Commissie voor Milieuhygiëne op 5 april 1977, Tweede Kamer, zitting 1976-1977, 14 456, nr. 1.

zich denkt, zeer ver strekt". De minister meent dat het MER zich moet concentreren op die effecten, die behoren tot het beleidsterrein van de milieuhygiëne. Het MER zal dan betrekking hebben op de volgende effecten van een voorgenomen handeling op het milieu 9):

- a. effecten ten gevolge van verontreiniging van lucht, water, bodem, alsmede van geluidshinder en dergelijke;
- b. aantasting van de conditie van het fysieke milieu c.q. verstoring van eco-systemen, ook op andere wijze dan door verontreiniging;
- c. secundaire milieuhygiënische effecten van a. en b., waarbij wordt bedoeld op effecten van activiteiten die in het voetspoor van de betreffende voorgenomen handeling te verwachten zijn.

Het bovenstaande houdt allerminst een duidelijke afbakening in. Beperking tot het beleidsterrein van de milieuhygiëne geeft de MER een nogal smalle basis. Geleidelijk aan zou de MER in de breedte moeten uitgroeien, volgens sommigen zelfs tot een „OER”, een omgevings-effectenrapport waarin ook sociaal-economische, ruimtelijke, infrastructurele en andere effecten worden opgenomen 10). Vanwege de complicaties die het opstellen van een dergelijk breed rapport met zich zal brengen, lijkt het verstandiger te starten met een tot het fysieke milieu beperkte MER. Bepaling van de relevante effecten zou dan tegen de volgende achtergrond kunnen plaatsvinden.

De verstoring van het fysieke milieu 11) door mensen doet zich op onder andere de volgende manieren voor:

- de mens ontdoet zich van afvalstoffen (waaronder ook hinderlijk geluid, overtollige warmte e.d. worden begrepen). Het afval kan in het water worden geloosd, kan worden gestort of de lucht in gestoten, waardoor eco-systemen kunnen worden ontregeld en bepaalde menselijke activiteiten onmogelijk worden gemaakt, dan wel worden gehinderd;
- de mens onttrekt ruimte (voor wegen, industrieterreinen, woningbouw enz.), schaarse grondstoffen, (delfstoffen, fossiele brandstoffen) en kringloopgrondstoffen (grondwater, hout, vis). Toenemende schaarste en uitputting kunnen het gevolg zijn;
- de mens gebruikt het milieu soms zo intensief dat ecosystemen kunnen worden verstoord (recreatie, landbouw).

Door deze activiteiten ontstaan enerzijds effecten op het productiesysteem, anderzijds zijn er de gevolgen voor de gezondheid en de ontplooiingsmogelijkheden van de mens. De mens is in hoge mate afhankelijk van het functioneren van ecosystemen.

Invulling van het milieubegrip op een wijze zoals hier is geschetst, leidt tot een „brede” MER, welke behalve op het voorkomen en terugdringen van verontreiniging ook betrekking heeft op natuur- en landschapsbeheer en op het beheer van ruimte en van grondstoffen. Bovendien lijkt het zinvol om, anders dan vaak bij milieu-onderzoek gebruikelijk is, de arbeidshygiëne in de beschouwingen te betrekken. Naast het MER kunnen dan voor andere aspecten soortgelijke rapporten worden nagestreefd, welke te zamen de basis vormen voor de afweging.

Inhoud van een MER

De inhoud van een MER wordt in de eerste plaats bepaald door de inhoud welke aan het begrip milieu wordt gegeven. Verder is van belang dat vooral die gegevens worden opgenomen, die de verschillen tussen de mogelijke alternatieven kunnen aangeven. Ook de aard van de voorgenomen handeling is bepalend voor de inhoud; een MER voor een beleidsvoornemen op lange termijn zal er anders uitzien dan een MER voor een concreet uitvoeringsvoornemen.

Een voorgeschreven standaardindeling van de rapporten is

gewenst uit een oogpunt van toegankelijkheid en zou gebaseerd kunnen zijn op de hierna te bespreken hoofdpunten.

- Doel van het voornemen en de middelen, waarmee het doel kan worden bereikt. In dit deel moeten alle alternatieven duidelijk naar voren komen. Afhankelijk van de aard van de ingreep moet aandacht worden besteed aan alle „input” en „output” en aan de te hanteren (productie)methode. Ook de kostengegevens kunnen hierbij worden vermeld. Omdat een MER zich beperkt tot milieu-effecten, is het wellicht nuttig als hier ook een samenvattend overzicht wordt gegeven van enkele andere implicaties, zoals effecten op de werkgelegenheid.

- Beschrijving van de huidige situatie op de plaatsen waarop de alternatieven betrekking hebben of hun invloed zullen doen gelden. Van belang zijn vooral de kenmerken van het natuurlijk milieu, de verontreinigingssituatie en het grondgebruik (industrie-, stedelijk, agrarisch of natuurgebied).

- De te verwachten gevolgen voor het milieu van elk van de alternatieven. Het gaat hier om de gevolgen op korte zowel als lange termijn, om indirecte gevolgen en om gevolgen van activiteiten in het voetspoor van het onderzochte plan. Dit laatste speelt bijvoorbeeld als ten gevolge van de vestiging van een aluminiumfabriek een kerncentrale onvermijdelijk blijkt, of als door het ruimtebeslag van een aan te leggen weg door een bebouwde kom bouwlocaties moeten worden gezocht in de groene ruimte. Ook risico's, gevolgen van niet-normale omstandigheden dienen te worden gerapporteerd, of ze nu plotseling (ontploffing) of sluipend (lekkage) kunnen optreden. De opstelling van deze gegevens zal overzichtelijk moeten zijn. Bovendien moet de omvang beperkt blijven, wil het MER niet aan zijn doel voorbijschieten. Ten slotte zullen er veel onzekerheden en leemtes in de kennis zijn, die duidelijk moeten worden aangegeven, evenals aannamen die ten grondslag liggen aan gebruikte verspreidingsmodellen, dosis-effectrelaties, risico-analyses e.d.

- De relatie tussen het voornemen en bestaande beleidsopvattingen en plannen, zoals die zijn neergelegd in Indicatieve Meerjarenprogramma's, normennota's, ruimtelijke plannen enz. Hier kan ook worden vermeld voor welke vergunningen-procedures het onderhavige MER gegevens aandraagt.

- Een verantwoording waaruit blijkt op welke informatiebron de gebruikte gegevens zijn gebaseerd en hoe de eventuele keuzen tot stand zijn gekomen. Het is wellicht beter deze achtergronden steeds bij de gegevens te vermelden. Dit is nodig om de verstrekte gegevens op hun „hardheid” te kunnen beoordelen. Hier of in bijlagen, kunnen ook de resultaten van de inspraak worden opgenomen, zodra de inspraakfase voorbij is. Een samenvattend overzicht kan worden gegeven in de vorm van een z.g. „signaleringsmatrix” met toelichting. Per alternatief kunnen daarin emissiegegevens worden vermeld, de geldende normen, ruimtebeslag enz., terwijl ook duidelijk kan worden aangegeven welke gegevens ontbreken of nog erg onzeker zijn. Zowel het opsporen van problemen als het vormen van een algehele beoordeling zal hierdoor kunnen worden vergemakkelijkt.

Alternatieven

Alternatieven voor een plan kunnen de omvang, de wijze van uitvoering en de vestigingsplaats betreffen. Bovendien moet altijd het nul-alternatief („niets doen”) in de afweging worden betrokken. De vraag of iets wel of niet moet gebeuren, is immers de meest wezenlijke vraag in de besluitvormings-

9) Memorie van Toelichting bij de begroting van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Tweede Kamer, zitting 1977-1978, 14 800, hfst. XVII, nr. 2.

10) Zie de nota *Selectieve groei*, blz. 112.

11) Het fysieke milieu bestaat uit het door de mens gemaakte milieu en het van nature aanwezige milieu (flora, fauna, water, bodem, lucht).

fase. Het antwoord hierop hangt mede af van de mogelijkheden voor de uitvoering. Deze kunnen uit allerlei overwegingen voortvloeien en tot een scala van alternatieven leiden.

Uit milieu-oogpunt is het alternatief waarin de initiatiefnemer zoveel rekening houdt met het milieu als hem mogelijk lijkt, een minimum-eis. Aantrekkelijker is gebruik te maken van de beste technieken die beschikbaar zijn. In het gunstigste geval is een „nul-effect“-alternatief mogelijk, dat is het alternatief waarbij op lange termijn geen aantoonbare ongewenste effecten optreden bij levende organismen. Dit is niet hetzelfde als het nul-alternatief, omdat „niets doen“ vaak voortzetting van een autonome ontwikkeling betekent. Vult men het nul-alternatief aan met op verbetering van de milieusituatie gerichte maatregelen, dan is in feite sprake van een herstel- of verbeteringsalternatief.

De procedure

Om een aanvaardbare kwaliteit van de rapporten te waarborgen en de rapportering aan haar doel te laten beantwoorden is een niet te veel tijd vergende procedure nodig. Om te beginnen is er de vraag wie het rapport in eerste instantie opstelt. In principe zal dit de initiatiefnemer moeten zijn, omdat daar ook de eerste verantwoordelijkheid voor de inhoud zal moeten liggen. Medewerking van externe deskundigen is wenselijk en te verkiezen boven een gesloten aanpak, waarbij mensen onnodig veel in eigen hand houden.

Er zullen richtlijnen moeten komen voor de keuze van de relevante gegevens, de opstelling van de gegevens en dergelijke, om een zekere mate van standaardisatie te bevorderen. Door een standaard-indeling worden de rapporten overzichtelijker en vermindert het gevaar dat informatie, die de initiatiefnemer slecht uitkomt, wordt verdoezeld.

De overheid zou een goede en efficiënte gang van zaken kunnen bewerkstelligen door een onafhankelijke MER-databank in het leven te roepen, waaraan ook deskundige adviseurs zijn verbonden. Er worden door verschillende instellingen al milieugegevens verzameld; in veel gevallen wordt dit door de overheid gefinancierd uit de algemene middelen of uit milieuheffingen. Een MER-databank zou hierop kunnen steunen en de kosten voor adviezen of het opstellen van een MER aan de initiatiefnemer in rekening kunnen brengen.

Een belangrijk element in de procedure is de inspraak. Schriftelijke inspraak moet in elk geval mogelijk zijn, terwijl hoorzittingen hier een activerende en aanvullende betekenis kunnen hebben. Bij voorkeur zou de mogelijkheid hiertoe vanaf een zeer vroeg stadium moeten bestaan, omdat er dan nog tijd is eventuele aangedragen alternatieven uit te werken. De deskundigen kunnen zo ook de suggesties vanuit de bevolking in hun beoordeling betrekken. Zij zullen zelf immers niet altijd in dezelfde mate van alle omstandigheden op de hoogte zijn als de burgers, die zich bij het plan betrokken voelen.

Voor de beoordeling van de kwaliteit van milieu-rapporten zou er een onafhankelijk, niet afzetbaar college van deskundigen moeten komen (12). Dit toetsingscollege moet de mogelijkheid (maar vanwege de enorme hoeveelheid werk niet de verplichting) hebben op elk van de rapporten te reageren (13). Tevens kan het de rol van beroepsinstantie vervullen, zodat burgers om behandeling van een bepaald rapport kunnen verzoeken.

Vindt het college een MER onvoldoende, dan staan twee mogelijkheden open, namelijk een procedure tot aanvulling en opnieuw de gehele procedure doorlopen. Totdat het rapport goed is bevonden, mogen dan geen beslissingen worden genomen. De vertraging die hiervan het gevolg is, kan ertoe leiden dat het toetsingscollege bij belangrijke voorname onder politieke druk komt te staan; een ontsnappingsclausule is dan noodzakelijk. De regering zou de bevoegdheid moeten hebben in dit soort gevallen na raadpleging van het parlement in te grijpen, zodat de verantwoordelijkheid uit-

eindelijk bij een democratisch gekozen orgaan ligt.

Voordat de toetsing op juistheid en volledigheid plaatsvindt, is beslist of er een uitgebreid MER moet komen. Strikt genomen is hier al sprake van twee toetsingsmomenten. Achteraf zou nog kunnen worden getoetst of de werkelijke effecten overeenkomen met de in het rapport verwachte effecten. Dit levert enerzijds informatie op voor nieuwe rapporten, anderzijds zou het de aanleiding kunnen zijn voor de herziening van vergunningen.

De gehele procedure moet uiteraard wettelijk worden geregeld. Als mogelijkheid wordt door de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne inpassing in de Wet Algemene Bepalingen Milieuhygiëne genoemd. Deze „aanbouwwet“ regelt in het huidige ontwerp uiteenlopende onderwerpen. De beperking tot de milieuhygiëne is, zoals bij de bespreking van het milieubegrip werd gesteld, een bezwaar. Er is daarom of een aparte MER-wet nodig, of de Wet Algemene Bepalingen Milieuhygiëne moet een grotere reikwijdte krijgen.

In welke gevallen een MER?

De VCRMH bepleit in zijn advies een zo breed mogelijke toepassing, waarbij wordt gedacht aan beleidsvoornemens (bijvoorbeeld wetgeving, ruimtelijke plannen) zowel als uitvoeringsvoornemens (bedrijfsvestiging, infrastructurele werken, toelating van produkten). Uitvoeringsvoornemens van de overheid, zoals aanleg van wegen of landinrichtingsprojecten, leiden via acties of georganiseerde inspraak nogal eens tot de vraag om meer aandacht voor milieu-effecten. Een verplicht MER kan voor alle afzonderlijke projecten een in dit opzicht gelijke kwaliteit bewerkstelligen. Voor particuliere investeringsprojecten zijn in de regel wel enkele vergunningen nodig, waaronder vergunningen op grond van milieuwetten, maar een integrale beoordeling van het milieu-aspect is daarmee niet mogelijk.

In beleidsvoornemens wordt in het algemeen al wel aandacht besteed aan milieu-effecten, maar de expliciete eis van een MER kan de kwaliteit en de overzichtelijkheid hiervan ten goede komen. Het karakter van de rapportering zal sterk afhangen van het soort plannen. De grootste problemen geven de ruimtelijke facetplannen, zoals streekplannen, waarin de milieu-aspecten worden afgewogen tegen andere aspecten. Inhoudelijk gezien zou een MER mede de basis van het plan kunnen zijn, terwijl alternatieven in de vorm van scenario's kunnen worden gepresenteerd. Van belang is echter dat ook hier de onafhankelijke toetsing en de mogelijkheid besluiten op te schorten aan de MER worden gekoppeld.

Een zo breed mogelijke toepassing kan inhouden dat men voor elk plan of project een MER wil zien. In de praktijk zou dat echter een te grote inspanning vereisen, terwijl beperking tot alleen de allergrootste projecten ook zou betekenen dat de MER haar doel voorbijschiet. In een uitvoeringsbesluit kunnen categorieën van voornemens worden opgesomd die de MER-procedure moeten doorlopen. Vanzelfsprekend gaat het om activiteiten, die een belangrijke invloed op het milieu hebben. Dus moet een indruk bestaan van de te verwachten milieu-aantasting.

In sommige gevallen (bij grote waterstaatkundige werken, aanleg van rijkswegen, landinrichtingsprojecten) is het nut van een MER zonder meer duidelijk. In andere gevallen moeten criteria worden gevonden. Voor veel categorieën staat van te voren echter niet vast waar de plannen gerealiseerd zullen worden, zodat het betrokken lokale milieu onbekend is. Voor het aanwijzen van bijvoorbeeld MER-plichtige categorieën bedrijven kan men dan uitsluitend gebruik maken

12) Zie over de toetsing b.v.: J. Wessel, *De milieu-effectrapportering in een stroomversnelling?*, *Milieu en Recht*, 1977, nr. 4.

13) Misschien kan de databank aan het toetsingscollege worden gekoppeld. Deze gedachte is hier nog niet verder uitgewerkt.

van gemiddelde gegevens over emissie, ruimtebeslag, energieverbruik e.d. Om een rangorde te kunnen opstellen moeten deze gegevens op een of andere manier worden gerelateerd aan productiegegevens. In deze richting worden in het kader van de selectieve groei-problematiek reeds studies verricht 14).

Onnodig werk kan worden voorkomen door de mogelijkheid open te laten van een beknopte MER, of een korte verklaring. Een dergelijke verklaring moet dan kunnen worden aangevochten en, indien blijkt dat dit terecht is, alsnog leiden tot een volledige MER-procedure. Zoals al eerder gesteld kunnen ook standaardindelingen en een goed georganiseerde milieudatabank veel werk besparen en daarmee een goede en niet te kostbare milieu-effectrapportering tot een haalbare kaart maken.

Overigens is het waarschijnlijk dat de extra kosten voor het opstellen van een MER relatief gering zullen zijn. In die richting althans wijst een Amerikaans onderzoek, dat op basis van een steekproef uitkomt op gemiddeld 0,1% van de investeringskosten, met één uitschieter van 2% 15). In Nederland zal dit misschien niet hoger zijn, omdat een deel van de kosten toch al moet worden gemaakt in het kader van ruimtelijke ordenings- en vergunningenprocedures.

Proefprojecten

In het VCRMH-advies wordt voorgesteld om een aantal proefnemingen te doen met het opstellen van MER's. Bij de voorbereiding van een eventuele wettelijke regeling kan dan gebruik worden gemaakt van de ervaring die hierbij is opgedaan. De minister bleek het hiermee eens en gaf opdracht tot een vooronderzoek. Na het verschijnen van het verslag hiervan werden de volgende proefprojecten aangewezen 16).

- De ontwikkeling van een grootschalig petrochemisch complex in het Eemshavengebied (DSM); officieel wordt gesproken van een „globale MER”.
- De uitbreiding van DSM-Graetheide; het gaat om de aanwijzing van toekomstig industrieterrein in het Streekplan Zuid-Limburg.
- De concentratie van bedrijfsvestigingen van de verffabriek Sigma Coatings BV in Uithoorn; beslissing over de grondverkoop en Hinderwetvergunning.
- De plaats waar een rioolzuiveringsinstallatie in Tiel moet worden gebouwd; wijziging van een bestemmingsplan.
- De aanwezigheid en het gebruik van een eiland in de Noordzee. Er moet worden beslist over de voortzetting van de bestudering van dit onderwerp door de stuurgroep „Studie Noordzee-eilanden en Terminal” (Stunet).
- Het vaststellen van het tracé voor rijksweg 69 bij Valkenswaard, de „Verlengde Poot van Metz”.
- De afvalverwerking in de gemeente Ede; lokatiekeuze voor regionale vuilstortplaats.
- De vestiging van een bedrijventerrein in Helmond, ingevuld met alternatieve scenario's.
- De afvoer en berging van havenslib uit de Nieuwe Waterweg in zee, in diepe plassen of op land.

Opvallend is dat in dit lijstje geen landinrichtingsproject voorkomt, evenmin als een risico-object (zoals de LNG-terminal). De proefprojecten worden uitgevoerd door enkele particuliere raadgevende bureaus en overheidsinstanties; voor de inhoudelijke toetsing in de proeffase is een panel van deskundigen ingesteld. De proefprojecten leveren door hun beperkingen niet op alle vragen het antwoord. Daarom wordt een aanvullend literatuuronderzoek verricht en worden interviews met deskundigen gemaakt. In de zomer van dit jaar zouden alle rapporten gereedkomen, opdat in oktober een evaluatierapport ter beschikking zou kunnen komen.

Conclusies

De invoering van milieu-effectrapportering sluit aan bij de

RECTIFICATIE

Het artikel „Determinanten van de wekelijkse arbeidsduur in Nederland” van Drs. J. J. Siegers in *ESB* van 27 september jl. bevat een storende fout. De op blz. 981, rechterkolom, vermelde formule dient te luiden

$$t_{b_i - b_j} = (b_i - b_j) / \sqrt{\text{var}_i + \text{var}_j - 2 \text{covar}_{ij}}$$

Overigens zijn alle berekeningen volgens de juiste formule uitgevoerd.

maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste tien jaar en in het bijzonder bij de ontwikkeling van het selectieve groeibeleid. Ten aanzien van de uiteindelijke uitwerking is nog veel onzeker. Weliswaar is er de jarenlange Amerikaanse ervaring, maar de omstandigheden en juridische achtergronden verschillen zozeer van de Nederlandse situatie, dat aanpassing veel vooruitwerking openlaat.

Milieu-effectrapportering kan een waardevol instrument zijn voor de beoordeling en ontwikkeling van nieuwe activiteiten. Om dit te bereiken moet echter een aantal punten in het oog worden gehouden, waarvan m.i. de belangrijkste zijn:

- een zo breed mogelijke toepassing;
- selectie van MER-plichtige voornemens op grond van verwachte milieu-aantasting; hier kan gebruik worden gemaakt van onderzoek dat in het licht van de selectieve groeiproblematiek wordt verricht.
- uitgangspunt moet zijn een „brede” MER, welke de milieuhygiëne, het natuur- en landschapsbeheer en het beheer van ruimte en grondstoffen omvat; ook de arbeids-hygiëne kan hierin worden betrokken;
- zo weinig mogelijk waarde-oordelen om versluiering van informatie te voorkomen;
- altijd een nul-alternatief opnemen om de vergelijking van „met” en „zonder” te kunnen maken en te kunnen beslissen of een plan wel of niet kan worden uitgevoerd;
- overzichtelijke opstelling van de gegevens volgens een voorgeschreven indeling en samengevat in een „signaleringsmatrix”;
- de initiatiefnemer dient de eerste verantwoordelijke te zijn voor het op te stellen MER. Hij kan (moet) daarbij gebruik maken van een niet-commerciële databank/adviesbureau;
- als in een vroeg stadium wordt begonnen met het opstellen komt dit de planning ten goede; vergunningenprocedures kunnen worden versneld;
- vroegtijdige inspraak kan problemen in een latere (te late) fase voorkomen;
- toetsing van het MER en de wijze waarop inspraak-resultaten zijn verwerkt moet geschieden door een onafhankelijk college;
- als geen of geen goed MER aanwezig is, kan geen besluit over het plan worden genomen.

Erik Spink

14) CBS, Waterverontreiniging in relatie met productie en bestedingen, 1969, deel MI van de serie *Statistische onderzoeken*; W. Maris en A. Rinzeema. Bedrijfstakken en milieu-aantasting, *ESB*, 8 juni 1977; Instituut voor Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit, *Milieuverontreiniging en produktiestructuur in Nederland*, Amsterdam, 1978.

15) *Washington Nieuws*, nr. 77-7, uitgave van het Ministerie van Economische Zaken.

16) *Vooronderzoek inzake proefnemingen milieu-effectrapportage en aanvullend onderzoek*. Rapport van het Raadgevend bureau Twijnstra Gudde NV te zamen met Ingenieursbureau Dwers, Hedrik en Verheij BV, *VAR*, nr. 21, 1977, Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

„Das Harmoniegesetz der Statistik“

DR. J.H.C. LISMAN*

Onder de (weidse) titel *Das Harmoniegesetz der Statistik* verscheen bijna dertig jaar geleden een lijvig boek van Prof. Furlan, destijds hoogle-
raar te Basel 1). Een merkwaardig en intrigerend
boek. In onderstaand artikel wordt Furlans
„harmoniewet“ getoetst aan enkele Nederlandse
statistieken.

Furlan's wet

Destijds werd het boek gerecenseerd door Van der Burg 2), die daarbij naast enkele kritische filosofisch-statistische kanttekeningen een voortreffelijke beschrijving van de inhoud heeft gegeven. Ik kan m.i. niet beter doen dan Van der Burg thans uitgebreid te citeren.

De schrijver heeft een werkwijze, welke in eerste instantie zeer sterk herinnert aan die der kaballisten. Om dit te verduidelijken is een korte uiteenzetting van de hoofdtekken van het boek noodzakelijk. Furlan kiest als object van onderzoek alle homogene verzamelingen van statistische getallen op sociaal gebied, d.w.z. bijeenbehorende getallen, ontleend aan de waarneming van gelijksoortige objecten. Dit kan b.v. zijn de opbrengstcijfers van alle gewassen in een bepaald land. Van deze getallen wordt uitsluitend het eerste cijfer in beschouwing genomen, ongeacht de orde van grootte van het getal. Dit eerste cijfer kan zijn een 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 of 9. Van deze eerste cijfers (door de schrijver „Indikante“ genoemd) wordt een frequentieverdeling gemaakt. Deze frequentieverdeling, uitgedrukt in percentages van het totale aantal getallen, wordt het spectrum van die verzameling getallen genoemd. De schrijver heeft een groot aantal getallenverzamelingen, ontleend aan statistische jaarboeken, op deze wijze onderzocht, waarbij hem bleek dat alle zo verkregen spectra een min of meer gelijk beeld vertoonden, mits tenminste de verzameling uit een groot aantal getallen bestond. Ogenscheinlijk zou men verwachten dat alle cijfers een even grote kans van voorkomen hadden. In feite is dit niet zo. In ongeveer 30% van het aantal getallen blijkt het eerste cijfer een 1 te zijn. Ook de 2 en de 3 komen meer dan het gemiddelde voor, terwijl de andere cijfers minder dan gemiddeld voorkomen. Furlan gaat nu op zoek naar de verklaring van dit verschijnsel. Daartoe onderzoekt hij een groot aantal kunstmatige getallenverzamelingen, waarvan hij het spectrum opstelt. Neemt men nu de verzameling der natuurlijke getallen van 1 tot en met N , dan blijkt het spectrum daarvan afhankelijk te zijn van de grootte van N , zonder dat het tot een limietwaarde nadert. Integendeel blijkt dit spectrum te oscilleren tussen een ver uiteenliggende onderste en bovenste waarde. Hetzelfde geldt voor de verzameling der kwadraten, doch hier liggen de beide uiterste waarden dichter bij elkaar. Bij de verzameling der r -de machten van de natuurlijke getallen naderen deze uiterste waarden elkaar steeds dichter bij aangroeiende r , tot tenslotte bij $r \rightarrow \infty$ geen verdere oscillatie meer optreedt. Het spectrum van deze reeks $1^r, 2^r, 3^r, \dots, N^r$ is dus onafhankelijk van de grootte van N , mits N tenminste voldoende groot wordt genomen. Dit spectrum blijkt te voldoen aan de formule $i = {}^{10}\log(i+1) - {}^{10}\log i$, waarbij i de relatieve frequentie voorstelt van het cijfer $i = 1, 2, 3, \dots$ of 9. Dus $i = {}^{10}\log 2 - {}^{10}\log 1 = 0,301$. Dit spectrum wordt door Furlan het harmonische spectrum genoemd. Uit onderzoekingen van de schrijver blijkt nu dat de meeste natuurlijke getallenverzamelingen een spectrum hebben,

dat in nauwe overeenstemming is met het harmonische spectrum, terwijl de χ^2 -test als resultaat oplevert dat de afwijkingen van toevallige aard kunnen zijn.

Welke betekenis moet aan dit resultaat worden toegekend? Het spectrum van de reeks $1^r, 2^r, 3^r, \dots$ voor $r \rightarrow \infty$ komt overeen met dat van een exponentiële reeks, m.a.w. de reeks der proportionele aangroeiing. De omstandigheid dat zoveel natuurlijke getallenverzamelingen een spectrum hebben in overeenstemming met dat van deze groeicurve, doet de schrijver besluiten dat ook in het sociale leven de verschijnselen volgens de groeicurve toe- en afnemen. De schrijver spreekt hier van „das Harmoniegesetz der Statistik“ en formuleert deze wet als volgt (p. 443): „Die den natürlichen Zahlenkollektiven eigentümliche Form des Spektrums ist das harmonische Spektrum. Bei hinreichend groszen Kollektiven genügt es im allgemeinen, bei einem kleinen Bruchteile der Elemente eine Veränderung der Indikante herbeizuführen, um das Spektrum derselben dem harmonischen Spektrum vollständig anzugleichen“.

Toetsing

Tot zover Van der Burg. De „harmoniewet“ impliceert dus een frequentieverdeling van de eerste cijfers in een „homogene“ verzameling volgens $f(i) = \log(i+1) - \log i; i = 1, \dots, 9$ (deze verdeling is in de tweede kolom van de

Tabel. Theoretische spectrum en drie andere spectra, in %

Begin- cijfer	Theoretisch spectrum	Spectra van		
		Postcheque- en Girodienst		Rijkspost- spaarbank
		saldi tegoed	overschrij- vingen	saldi tegoed
1	30,1	31,4	33,1	30,0
2	17,6	17,5	18,6	18,0
3	12,5	12,3	10,9	14,7
4	9,7	9,7	10,5	9,1
5	7,9	7,5	9,0	7,9
6	6,7	6,0	5,4	6,3
7	5,8	5,6	5,0	5,4
8	5,1	5,7	3,9	4,7
9	4,6	4,3	3,6	3,9
	100	100	100	100

* Oud-adviseur bij het Centraal Planbureau te 's-Gravenhage. De auteur betuigt zijn dank aan de statistische afdelingen van de Postcheque- en Girodienst en de Rijkspostspaarbank voor het verstrekken van het benodigde cijfermateriaal.

1) Dr. L.V. Furlan, *Das Harmoniegesetz der Statistik, eine Untersuchung über die metrische Interdependenz der sozialen Erscheinungen*, Verlag für Recht und Gesellschaft AG, Basel, 1946.

2) Zie *Statistica*, Vol. 1, 1946/1947, blz. 275.

tabel weergegeven). Men hoeft slechts de kwadraten of de derde machten van de eerste honderd natuurlijke getallen op te schrijven om te zien wat er aan de hand is.

Ik heb een paar spectra getoetst, en wel bij enkele voor dit doel geschikte verzamelingen getallen: de saldi tegoed en de overschrijvingsbedragen bij de Postcheque- en Girodienst, alsmede de saldi tegoed op de gewone spaarbankboekjes bij de Rijkspostspaarbank. Deze spectra zijn naast het theoretische spectrum in de tabel weergegeven.

Wat de Postcheque- en Girodienst betreft is de overeenstemming tussen de waargenomen spectra (verkregen op basis van steekproeven) en het theoretisch spectrum bevredigend. Toepassing van de χ^2 -test toont aan dat de verdelingen niet significant afwijken van de theorie.

Bij de saldi van de Rijkspostspaarbank (gewone boekjes) is de overeenstemming wel heel opvallend. De gegevens berusten op een volledige telling. Er is echter een kleine onzekerheid

omdat van een vrij groot aantal saldi de verdeling beneden één gulden niet bekend is. Deze saldi hebben veelal betrekking op z.g. „slapende boekjes”, waar alleen nog maar wat rente wordt bijgeschreven. Ze zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Sinds 1945 is het vraagstuk van het eerste cijfer bij getallenverzamelingen onderwerp van veel studie geweest 3).

Al met al een toch wel verrassend resultaat. Een verdergaand onderzoek zou interessant kunnen zijn (de inkomensverdeling doet het b.v. niet).

J.H.C. Lisman

3) Ralph A. Raimi, The first digit problem, *The American mathematical Monthly*, vol. 83, 1976, blz. 521.

10 de rijksoverheid vraagt

hoofd afdeling financiële, economische en algemene zaken (mnl./vrl.)

voor het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
t.b.v. de Rijksgebouwendienst, Regionale Directie 's-Gravenhage e.o.

Taak: leidinggeven aan alle niet-technische werkzaamheden die gericht zijn op de huisvesting van m.n. Hoge Colleges van Staat, Departementen van Algemeen Bestuur en daaronder ressorterende diensten en instellingen binnen het rayon (de afdeling omvat ca. 25 medewerkers); mee beoordelen van de kenbaar gemaakte huisvestingsbehoeften o.m. op urgentie, kwaliteit en kwantiteit, ter zake voeren van overleg met genoemde instellingen en mee adviseren over de wijze waarop in de behoeften kan worden voorzien; samenstellen van overzichten m.b.t. toekomstige huisvestingsbehoeften (korte en middellange termijnplanningen); zelfstandig onderhandelingen voeren m.b.t. afsluiten van contracten inzake huur en koop van gebouwen en terreinen; bijdragen leveren aan de standpuntsbepaling respectievelijk beleidsvorming o.m. door deel te nemen aan het directieberaad en het opstellen van nota's en brieven dienaangaande; zitting hebben in werkgroepen, commissies e.d. dan wel de directeur daarin vertegenwoordigen; vervullen van secretariaten.

Vereist: voltooide universitaire opleiding (economische of juridische richting) of diploma HBO (economisch-juridische richting); redactionele ervaring. Ervaring in het leidinggeven aan een administratief apparaat en/of in een contactuele functie strekt tot aanbeveling.

Standplaats: 's-Gravenhage.

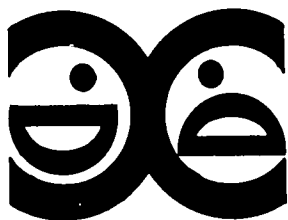
Salaris: afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring max. f 5909,- per maand.

Tel. inlichtingen worden verstrekt door de heer G. Jonker, Directeur van de Regionale Directie 's-Gravenhage e.o., onder nr. (070) - 82 42 11, tst. 340.

Sollicitaties inzenden vóór 4 november 1978.

Bovengenoemd salaris is exclusief 8% vakantie-uitkering.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturnummer 8-6926/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe), zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1. Corr. adres: Postbus 20013, 2500 EA 's-Gravenhage.

Met man en macht

Een kanttekening bij het emancipatieproces

DRS. L. FAASE

Onlangs heeft de SER vanuit het Ministerie van Sociale Zaken een twaalf-tal adviesaanvragen ontvangen die rechtstreeks betrekking hebben op de positie van de gehuwde werkende vrouw. Het betreft hier de voorgenomen opheffing van het verbod tot nachtarbeid en voorts de mogelijkheid de gehuwde werkende vrouw een aan de man gelijk recht te geven op een uitkering inzake de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet. De beide adviesaanvragen zijn voorbeelden van de toenemende aandacht voor de gelijke behandeling van mannen en vrouwen in de sociale en arbeidswetgeving. Het opheffen van verschillen in de wet kan op lange termijn belangrijke consequenties hebben voor de positie van de vrouw. Zo heeft de wet op de gelijke beloning voor mannen en vrouwen (een belangrijk wapenfeit uit het jaar van de vrouw, 1975) het directe effect dat gegevens worden verzameld over beloningsverschillen in de diverse bedrijfssectoren. Dergelijk onderzoek kan weer worden gebruikt bij de ontwikkeling van een meer algemene anti-discriminatiewetgeving. Zo lijkt de ontwikkeling te wijzen op een gestage voortgang in het emancipatieproces. De wettelijke gelijkschakeling van man en vrouw (zoals b.v. ook met betrekking tot huwelijkswetgeving is gebeurd) impliceert echter nog niet dat de sociale werkelijkheid sterk verandert. De toenemende participatie van vrouwen in het maatschappelijke gebeuren heeft soms meer de schijn van repressieve tolerantie. Het zijn de mannen die de macht nog stevig in handen hebben. Die situatie zal voorlopig nog wel niet veranderen, daarvoor is de masculinistische cultuur te stevig verankerd. Maar één van de belangrijkste hefbomen om die cultuur „om” te krijgen ligt in de wijze waarop mannen en vrouwen hun onderlinge relaties regelen. Daarover gaat dit artikel.

Een theorie omtrent menselijke relatievormen

Sociologische theorieën zijn altijd theorieën over menselijke relaties. Niet zelden zijn theorieën daarom gedateerd, zowel naar de empirische basis van de theorie als naar de beoogde toepassing van de theorie in beleid. Een sociale theorie heeft dan ook een normatieve component: wie vindt dat iets is, vindt ook hoe het hoort.

Wie goed om zich heen kijkt en daarnaast een aantal noties beheerst van wetenschappelijke analyse kan zo'n theorie opstellen. Komt men dan b.v. onder de indruk van de macht en groei van (bureaucratische) organisaties, dan zal men daaruit een maatschappijbeeld ontwikkelen dat afwijkt van de analyse van iemand die geboeid is door de toenemende vrijheid in het menselijk handelen. Zo zijn er systeemtheorieën en ruiltheorieën.

Top heeft enige jaren geleden een theorie ontwikkeld die hij, naar analogie van McGregors theorieën X en Y, de M- en G-theorieën doopte 1). Hierbij staat M voor markt en G voor groep. Markt en groep stellen samenlevingsmodellen voor. Kenmerkend voor de markttheorie zijn ruil, transacties, min of meer vluchtige doch in ieder geval tijdelijke relatiepatronen. Achter de theorie gaat een maatschappijbeeld schuil, gekenmerkt door hoge mobiliteit, vrijheid, distantie en competitie. De groepstheorie sluit daarentegen waarden in als loyaliteit, samenwerking, belangenovereenstemming. De wederzijdse verhoudingen worden via overleg en beraad tot stand gebracht, terwijl in de markttheorie conflicten via onderhandelingen worden opgelost en contractueel worden vastgelegd. Op het terrein van de arbeidsverhoudingen laten beide theorieën zich gemakkelijk toepassen. Zo zou bijvoorbeeld m.b.t. de plaats en bevoegdheden

van de ondernemingsraad de FNV opteren voor een marktmodel, het CNV voor een groepsmodel.

De markttheorie is in feite een nadere precisering van het marktorganisatiemodel, zoals dat door Van Doorn en Lammers 2) is omschreven. Markt en organisatie zijn beide sociale integratiestructuren die functionele samenhang vertonen. Door het organisatieconcept te vervangen door het groepsconcept heeft Top handig het probleem omzeild van de interne marktstructuur binnen de organisatie, hetgeen de ideaaltypische constructie ten goede komt.

Uiteraard blijft een bezwaar dat het denken in dichotomieën veel nuances verloren doet gaan, maar niet zelden hebben soortgelijke maatschappijbeelden bruikbare uitgangspunten opgeleverd. Over de vraag of onze maatschappij zich nu vooral laat typeren als een groeps- of als een marktverband laat Top zich overigens niet uit. Het gaat er hem primair om aan te tonen dat iedere sociale situatie ontleed kan worden in groeps- en marktkenmerken. Markt en groep staan echter in een duidelijke spanningsrelatie tot elkaar. Mensen streven zowel de vrijheid van de markt als de geborgenheid van de groep na. Zowel de markt als de groep vormen referentiekaders die in wisselende sociale situaties in verschillende mate worden benut. Dat levert een ambiguïteit op die b.v. treffend tot uitdrukking komt in het naast elkaar hanteren van de begrippen „Europese Gemeenschap” en „Gemeenschappelijke Markt”. En achter het veelvuldig door de Britten gehanteerde „Common Market” gaat waarschijnlijk meer schuil dan alleen maar een begripskeuze.

De vraag moet nu echter worden gesteld wat de relevantie is van de theorie M en G voor de emancipatie van de vrouw.

1) W. Top, En hoe zit het dan met de arbeid?, in: M. R. van Gils (red.), *Werken en niet werken in een veranderende samenleving*, Amsterdam, 1975, blz. 43 e.v.

2) J. A. A. van Doorn en C. J. Lammers, *Moderne Sociologie*, Utrecht, 1964, blz. 158.

Emancipatie

Emancipatie kan worden gezien als het streven naar de erkenning van fundamentele gelijkheid van mensen met de uitdrukkelijke bedoeling die gelijkheid gehonoreerd te zien in structurele voorzieningen. Emancipatie impliceert uitbreiding van zeggenschap en opheffing van dwang. Emancipatie en democratisering zijn nauw verwante begrippen. Het impliceert bovendien een marktoptiek: de bestaande machtsverdeling dient te worden herzien. De allocatie van materiële en immateriële voorzieningen is problematisch. De ongelijke maatschappelijke positie van man en vrouw dient te worden gelijkgetrokken. Hervreiding betekent in deze *niet alleen* het optillen van de onderkant, het betekent voor mannen het afstaan van privileges. Er is sprake van een nulsom-situatie: de claim van de ene partij betekent verlies voor de andere partij.

Dat laatste hoeft niet in alle gevallen te gelden. In een arbeidsbestel met voldoende vraag naar arbeid zijn mannen en vrouwen als zodanig niet competitief. In een gezinsstructuur met de traditionele arbeidsverdeling buitenshuis-binnenshuis wel. Er is immers geen enkele reden om aan te nemen dat veel mannen op inhoudelijke gronden de sleur van huishoudelijk werk ambiëren. Maatschappelijke participatie, het buitenshuis werken, blijft om inhoudelijke redenen (de aard van het werk), om de sociale contacten en om de financiële vergoeding (en daarmee om de economische zelfstandigheid) het aantrekkelijk perspectief. Het is overigens niet alleen de beroepsrol van de vrouw die dient te worden gedemocratiseerd. Wie zich in de literatuur rond het feminisme verdiept, komt onder de indruk van de verscheidenheid van terreinen waarop vrouwen zich onderdrukt weten. Het collectieve gevoel van onderwaardering, van twijfel in eigen kunne(n), de onderdrukking van de eigen vrouwelijke seksualiteit; het zijn alle deelproblemen die reflecteren dat we leven in een masculinistisch sociaal systeem dat, door het steeds sterker op de voorgrond treden van emancipatiebewegingen, voor veel mannen tot een objectieve werkelijkheid wordt. Het is in dit verband dan ook verwarrend te merken dat het emancipatiebegrip ook op de rol van de man wordt toegepast, terwijl veelal heropvoeding (socialisatie) wordt bedoeld.

Emancipatiestrategieën

Naar aanleiding van een onderzoekssymposium belegd onder de titel „Women and decision making: a social policy priority” beschreef Van Voorden 3) in dit blad een tweetal emancipatiestrategieën die hij de integratie- en segregatiestrategie noemde. De integratiestrategie gaat er

van uit dat de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt kan en moet worden versterkt. Maatschappelijke voorzieningen zijn hiervoor nodig naast een beleid dat de discriminatie van de vrouw in de arbeidssituatie opheft. Het gaat hier vooral om een inhaalstrategie m.b.t. het arbeidsbestel. Die inhaalstrategie lijkt niet zonder succes te verlopen. Te verwachten valt dat het deelnamepercentage van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces de komende jaren sterk zal stijgen, met name via deeltijd-banen 4). Van Buuren schat de opnamepotentie van de arbeidsmarkt vooralsnog ruimschoots voldoende. Bovendien verwacht hij dat de toenemende arbeidsmarktparticipatie de economie nieuwe impulsen kan verschaffen. De vraag is echter of de emancipatie hiermee gediend is. Van Voorden merkt dan ook terecht op dat de maatschappelijke besluitvormingsmacht niet afhangt van de waarde van de arbeidsprestatie, maar van de traditie in de maatschappij. Ook Van Buuren spreekt over tekorten aan „vrouwelijk” personeel, waarmee impliciet is aangegeven dat met name deeltijd-arbeid of op sexoverschillen berustende arbeidsverdeling in stand houdt en ook daarnaast zullen veel vrouwen in het secundaire segment van de arbeidsmarkt terecht komen 5).

De tweede door Van Voorden besproken strategie — de segregatie — lijkt al even weinig soelaas te bieden. De segregatiestrategie is vooral gericht op een herwaardering van huishoudelijke arbeid. Dit zou kunnen door de vrouw een financiële beloning te geven voor het verrichten van de huishoudelijke en opvoedende taak. Bruyn-Hundt 6) heeft het systeem van huisvrouwenloon voor Nederland bepleit. Het zou o.m. de emancipatie bevorderen en bijdragen tot een rechtvaardiger inkomensverdeling. Het systeem heeft grote voordelen, maar waarschijnlijk nog grotere aandelen 7). De institutionele vormgeving (wie betaalt) lijkt een enorm probleem, maar principiëler is het bezwaar dat de vrouw zo wordt teruggeduwd in haar traditionele rol. De lage waardering voor huishoudelijke arbeid blijft echter een groot probleem. Zo zal de AAW wel aan buitenshuis, echter niet aan thuis werkende vrouwen een recht op uitkering verschaffen. Clarke en Ogus 8) merken op dat de wettelijke gelijkschakeling van man en vrouw, c.q. de ontwikkeling van *individuele* rechten consistent is met de wijze waarop in een markteconomie contractuele en eigendomsrechten in de wet verankerd zijn.

Met het systeem van sociale voorzieningen ligt dit echter anders. Opgezet om de negatieve sociale gevolgen van de markteconomie te corrigeren heeft het zich vooral gericht op de handhaving van de *gezinsfunctie*. Dit maakt het systeem van sociale voorzieningen buitengewoon ondoorzichtig. Immers, dezelfde sociale situatie geeft aanleiding tot

verschillen in uitkering, b.v. afhankelijk van de vraag of de vrouw werkt of gewerkt heeft. Omdat dergelijke situaties bijna altijd eenzijdig naar de gehuwde vrouw discrimineren is deze veelal met handen en voeten aan het *gezin* gebonden. Discriminatie van de vrouw wordt daarbij wat verdoezeld door de introductie van het begrip *kostwinnerschap*, waarbij duidelijk is dat kostwinners met name mannen zijn.

De centrale betekenis van het gezin

In haar analyse van de vertraagde emancipatie heeft In 't Veld-Langeveld 9) het emancipatiebegrip zelf terzijde geschoven en zich geconcentreerd op het rolconflict van de buitenshuis werkende vrouw die beroepsrol en gezinsrol moet combineren en een oplossing moet zoeken voor de tegenstrijdige verwachtingen die aan beide rollen zijn verbonden. Het lijkt mij dat juist de gezinsstructuur, met de eraan ten grondslag liggende arbeidsverdeling, de belangrijkste belemmeringen vormt voor het slagen van de vrouwenemancipatie. Het gezin vormt echter allesbehalve een statische eenheid en het ziet er naar uit dat wat wij nu het moderne gezin noemen (man, vrouw en enkele kinderen, *de of een* hoeksteen van de samenleving), onderhevig is aan sterke structurele veranderingen. Daarvoor zijn een aantal argumenten aan te voeren.

In de eerste plaats heeft aldus Shorter 10) het moderne gezin een aantal functies verloren: opvoeding en gezondheidszorg zijn ondergebracht in speciale instituten. In belangrijke mate blijkt de socialiserende taak van de ouders verloren te zijn gegaan. Tieners richten zich primair op leeftijdgenoten. Daarmee is

3) W. van Voorden, Gemengd werken of moedergeld, *ESB*, 24/31 december 1975, blz. 1274 e.v.

4) De WRR schat dat de preferentie voor deeltijdbanen de komende 20 jaar zal verdubbelen tot bijna 1 miljoen. Zie A. J. van Buuren, WAO'ers gaan; gehuwde vrouwen komen, *ESB*, 31 mei 1978, blz. 543 e.v.

5) Zie ook *NRC Handelsblad*, 25 september 1978: „Vrouwelijke arts heeft vaak niet gewenste functie”. Ruim de helft van de vrouwelijke artsen houdt zich bezig met arbeid die in de medische wereld niet hoog wordt aangeslagen.

6) M. Bruyn-Hundt, Een geëmancipieerde inkomensvorming en -verdeling, *ESB*, 11 april 1973, blz. 327.

7) Zie E. N. Kertzman, Nogmaals: een geëmancipieerde inkomensvorming en -verdeling, *ESB*, 18 juli 1973, blz. 654 en Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales, *Gelijk en meer gelijk*, Utrecht, 1974, blz. 151.

8) K. A. Clarke en A. I. Ogus, What is a wife worth?, *British Journal of Law and Society*, vol. 5, no. 1, zomer 1978.

9) H. M. In 't Veld-Langeveld, *Vrouwberoep-maatschappij*, Utrecht, 1969.

10) Edward Shorter, *De wording van het moderne gezin*, Baarn, 1975, met name hfst. 8.

een jeugdcultuur ontstaan die zijn weerga niet kent en die op geen enkele wijze verklaarbaar is vanuit de idee van een generatieconflict.

Een tweede verandering ligt in de toegenomen instabiliteit van het huwelijk. Die instabiliteit komt tot uitdrukking in een opzienbarende stijging van echtscheidingscijfers (ook indien men rekening houdt met demografische factoren) 11). De stijging van de echtscheidingscijfers kan niet alleen worden verklaard uit de ruimere echtscheidingswetgeving hier te lande. Ook in landen met weinig vernieuwing op dit gebied stijgen de aantallen meer dan proportioneel. Een verklaring valt moeilijk te geven. Binnen de markt-groeptheorie is echter duidelijk te maken dat ons „groepsmodel” bij uitstek, het gezin een meer marktachtige structuur krijgt. Ruilrelaties nemen toe, het privaatrechtelijke contract neemt de plaats in van het stadhuis- en kerkhuwelijk. Samenlevingsvormen krijgen een meer tijdelijk karakter. Shorter noemt als mogelijke verklaring de toegenomen seksuele gerichtheid (die hij berucht instabiel noemt). Ook worden vrouwen economisch onafhankelijker en kunnen zij het zich gemakkelijker veroorloven een relatie te verbreken. Voor de vrouw valt in het gezin steeds minder te doen. Er zijn minder kinderen die relatief op jongere leeftijd het ouderlijk huis verlaten en de huishoudelijke taken nemen door de introductie van moderne apparaten af. De traditionele rolverdeling lijkt dan ook weinig functioneel meer en zal beide partijen ook niet in gelijke mate bevredigen.

Een derde verandering ligt in de toegenomen maatschappelijke aanvaardbaarheid van alternatieve leefvormen. Variërend van leefgemeenschappen tot „de nieuwe alleenstaande”. Veenhoven 12) heeft erop gewezen dat het huwelijk nog steeds een hoog gewaardeerd instituut is. Er zijn meer huwelijken dan ooit (overigens deels te verklaren uit demografische factoren). Dat neemt niet weg dat het huwelijk inhoudelijk sterk is veranderd. Met het hoger waarden van de huwelijksrelatie, de toegenomen inhoudelijke beoordeling, stijgt ook, aldus Veenhoven, het aantal huwelijksproblemen en het aantal scheidingen. M.a.w. de relatiemobiliteit neemt sterk toe. Vuijsje 13) heeft er onlangs in de *Haagse Post* op gewezen dat een dergelijke mobiliteit — door Shorter „serial monogamy” genoemd, slechts een kunstgreep is om de nog altijd zeer gewenste basisrelatie in stand te houden. Zijns inziens dient het besef door te breken dat het alleenstaan verre te prefereren is. Ook dan zal men wel behoefte hebben aan vriendschappelijke en intieme relaties en hij becijfert dat in nagenoeg iedere leeftijdsgroep het aantal alleenstaanden toeneemt. M.a.w., de alleenstaande hoeft niet te vereenzamen; er is een „markt” voor alternatieve leefvormen.

Naar een nieuwe emancipatiestrategie?

Rest de vraag of we in de structurele veranderingen die zich in het gezin en het huwelijk voltrekken de contouren kunnen herkennen van een nieuwe emancipatiestrategie. Laten we een aantal kenmerken nog eens in het kort vermelden:

- t.a.v. het gezin
 - het huwelijk krijgt een meer tijdelijk karakter;
 - de verticale relaties tussen de gezinsleden die zo kenmerkend waren voor de „extended family” maken plaats voor horizontale ruilrelaties 14);
 - naast het gezin komen steeds meer als volwaardig beschouwde, alternatieve leefsituaties voor;
 - na echtscheiding houdt de economische relatie tussen beide echtelieden veel vaker dan vroeger op te bestaan. Alimentatieplichten worden aan tijdsduur gebonden of men spreekt af geen alimentatie te betalen wat impliceert dat een privaatrechtelijke afspraak publiekrechtelijke gevolgen heeft: de bijstandswet moet bijspringen;

Deze rubriek wordt verzorgd door de afdeling Sociaal-Economisch Beleid van de Erasmus Universiteit Rotterdam

- t.a.v. de wetgeving
 - in de arbeidswetgeving en ook anderszins in het burgerlijk recht is een sterke neiging tot individualisering aanwezig (gelijke behandeling, gelijke beloning voor mannen en vrouwen);
 - in het sociale voorzieningenstelsel hinkt de wetgeving na, het gezin blijft het centrale uitgangspunt, het kostwinnerschap is een belangrijk element. Merkwaardige constructies als „economische eenheid” moeten worden uitgedacht, met de nodige controleproblemen. Op dergelijke ontwikkelingen is moeilijk vat te krijgen, denk b.v. aan de commune als eenheid voor sociale politiek;
- t.a.v. de rolpatronen
 - de participatie van de gehuwde vrouw op de arbeidsmarkt neemt toe. Daardoor wordt een rolconflict geïntroduceerd in de positie van de vrouw. Het is mogelijk dat rolconflict op te lossen of althans te temperen door de gezinsrol met anderen c.q. de partner te delen;
 - de dominante positie van de man blijft echter veelal bestaan, doordat hij een hogere inkomstenverwende capaciteit heeft en veelal zelf niet in staat is, gezien de structuur van arbeidsorganisaties, zijn beroepsrol te herdefiniëren;

— de zorg voor de (kleine) kinderen komt meer op de vrouw. Het is geïstitutionaliseerd gebruik de kinderen bij echtscheiding aan de vrouw toe te wijzen. Het aantal (alleenstaande) mannen met kinderen moet echter niet worden onderschat. Hoefnagels vermeldt op dit punt interessante gegevens 15).

Ongetwijfeld is het rijtje met relevante „items” nog verder uit te breiden, b.v. met een aantal culturele factoren (zoals uitbuiting en onderdrukking van de vrouwelijke seksualiteit, abortuswetgeving, huwelijksmoraal), die niet vreemd zijn aan de huidige positie van de vrouw. Die positie ligt kortweg gezegd klemvast in het gezin, veilig bewaakt door wetgeving en de handicap van een achterstand op de arbeidsmarkt. Een nieuwe emancipatiestrategie zou zich op al deze factoren moeten richten, maar naar mijn gevoel in het bijzonder op de gezinsituatie.

Dat betekent de erkenning dat niet het gezin, maar het individu de hoeksteen is van de maatschappij. Hoe daarnaast individuen hun relaties regelen is volstrekt hun zaak. Het gevolg is wel dat we moeten komen tot een maatschappelijke herwaardering van huishoudelijke arbeid. In principe dient huishoudelijke arbeid gezien te worden als een individuele restactiviteit: een vorm van vrijetijdsbesteding die ieder voor zich regelt. Er is dan ook geen enkele reden voor de invoering van een huisvrouwenloon. Dit ligt evenwel anders indien er in een samenlevingssituatie jonge kinderen zijn. Naar Zweeds model zou een uitgebreid bevallingsverlof, b.v. tot één jaar na de geboorte, mogelijk moeten zijn. Niet onopgemerkt mag blijven dat in dit model zowel de vader als de moeder voor de verzorgingstaak kan kiezen. Zelf zou ik willen pleiten voor een bevallingsverlof van ten minste drie jaar, aansluitend op voorzieningen die kinderen vanaf drie jaar opvangen. Die voorzieningen moeten er dan ook komen. Het bevallingsverlof *per individu* kan genormeerd worden (b.v. tot 6 jaar maximaal waarbij men in het gezin dus 4 kinderen kan laten

11) Robert Chester, *Divorce in Europe*, Leiden, 1977.

12) R. Veenhoven, Is het huwelijk op zijn retour?, Rotterdam, ongepubliceerd.

13) Herman Vuijsje, Alleen maar niet eenzaam, *Haagse Post*, no. 31, 5 augustus 1978.

14) Overigens leent de markt-groeptheorie zich uitstekend voor de analyse van allerlei marktintermediërende figuren, zoals huwelijksadviesbureaus, alleenstaanden-sociëteiten, huwelijksbemiddeling enz. Kortom, er ontstaat een nieuw institutioneel patroon van relatievorming.

15) G. P. Hoefnagels, *(Niet)trouwen en (niet)scheiden*, Rotterdam, 1976. Overigens zij opgemerkt dat de door Hoefnagels voorgestelde huwelijksongevalverzekering alsmede iedere vorm van alimentatieregeling in een systeem van verzorgingsloon overbodig wordt.

opgroeien in een periode van 12 jaar). In feite sluipt hier toch weer een element van het huisvrouwenloon in. Het ligt immers in de rede de verzorger niet naar zijn externe marktwaarde, maar naar zijn vervangingswaarde in het gezin te betalen. Indien de vervangingswaarde lager is dan de marktwaarde doet de verzorger er dus verstandig aan een buitenstaander in te huren. Het hier gepresenteerde idee van het verzorgingsloon (waarvoor een alleenstaande al niet zelden een beroep doet op de bijstandswet) kan op allerlei wijzen nader worden geherformuleerd 16). De principiële uitgangspunten zijn echter:

- mannen en vrouwen hebben ongeacht hun onderlinge relaties het recht en de plicht tot maatschappelijke participatie (in de vorm van betaalde arbeid);
- de verzorging van kinderen is een buitengewoon belangrijk maatschap-

pelijk belang, al was het alleen maar uit een oogpunt van continuïteit van de samenleving. Een verzorgingsloon is daartoe een passende beloning, waarvoor gezien dat belang ook alleenstaanden zonder kinderen dienen mee te betalen. Het creëren van een volksverzekering ligt derhalve voor de hand;

- het individu wordt ten principale als alleenstaande beschouwd, niet als lid van een gezin.

Ten slotte

Ik heb niet de illusie dat het systeem van verzorgingsloon en de eliminatie van de begrippen kostwinnerschap en gezin uit de sociale wetgeving de machtsverhoudingen in de maatschappij direct zullen veranderen. De geschiedenis heeft geleerd dat zulks zelfs op middellange ter-

mijn niet valt te verwachten 17). Daartoe is een moeizaam socialisatieproces nodig dat echter door een grotere economische onafhankelijkheid van de vrouw kan worden gestimuleerd. Primair in de directe samenlevingsrelatie met de man, secundair in andere maatschappelijke instituties. De vrouwenbeweging blijft echter ambivalent, wanneer zij tegen de man oponeert en geen aandacht besteedt aan de micro-structuur waarin de vrouw gevangen zit. Dat is schelden tegen de bewaker met de deur op slot.

Leo Faase

16) Men kan denken aan uitbreiding van de verzorgingsperiode, of een decollectivering van de zorg voor gehandicapten en bejaarden.
17) Brian Harrison, *Separate spheres (the opposition to women's suffrage in Britain)*, Londen, 1978.

Boeken nieuws

Th. Junius: *Shephard technologies and neo-classical production functions*. Tilburg Studies in Econometrics, vol. 2, M. Nijhoff, Leiden, 1977, 128 blz., f. 31,20.

In de produktietheorie bestaan twee stromingen; enerzijds de *neo-klassieke* aanpak — de veronderstellingen die hieraan ten grondslag liggen, liggen evenwel niet eenduidig vast — en anderzijds de *meer axiomatische* aanpak, waarvan Shephard 1) de belangrijkste exponent is. Diens theorie is algemener in die zin, dat de veronderstellingen van de neo-klassieke produktiefunctie een speciaal geval vormen van de eerste zes eigenschappen van de Shephard produktiefunctie.

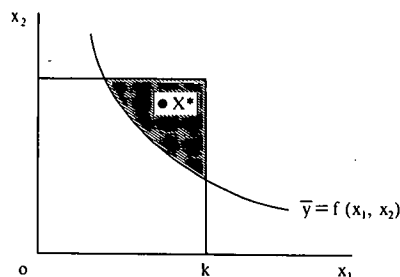
Aan de andere kant heeft de Shephard produktiefunctie nog een eigenschap waaraan gerenommeerde neo-klassieke produktiefuncties zoals de CES (voor het geval de substitutie-elasticiteit tussen nul en één ligt) en de Cobb-Douglas niet voldoen. Deze eigenschap is het begrensd zijn van de efficiënte deelverzameling van de produkt-inputverzameling (in de neo-klassieke theorie betekent dit, dat het efficiënte deel van de isoquant begrensd moet zijn). Shephard legt deze eis op, omdat „... no output rate is attained efficiently (in a technological sense) by an unbounded input vector” 2).

Shephard heeft deze veronderstelling nodig in hoofdstuk 4 (over „the factor minimal cost function”), omdat hij anders niet kan aantonen dat de grootste ondergrens van kosten (in de neo-klassieke theorie het kostenminimum) bereikbaar is. De neo-klassieke kostentheorie heeft deze ejs van begrensdheid niet nodig om aan te tonen dat er een kosten-

minimum is. Omdat dit laatste niet algemeen bekend is, lijkt het me nuttig het bewijs in het kort te schetsen voor het geval van twee produktiefactoren, x_1 en x_2 (een generalisatie tot n produktiefactoren is triviaal).

In de neo-klassieke theorie wordt verondersteld dat de inputprijzen, p_1 en p_2 , gegeven zijn en dat de ondernemer probeert de kosten $C = p_1 x_1 + p_2 x_2$ te minimaliseren met als nevenrestrictie een gegeven outputniveau, $\bar{y} = f(x_1, x_2)$. Deze functie wordt onder meer verondersteld continu te zijn.

Beschouw het volgende plaatje:

De vector x^* is een toegelaten oplossing voor het kostenminimaliseringsprobleem. Bepaal de bijbehorende kosten $C^* = p_1 x_1^* + p_2 x_2^*$ en kies een getal $K > 0$ zó dat $C^* < K$ minimum (p_1, p_2) . Vervolgens definieert men een verzameling $S = \{(x_1, x_2) \mid 0 \leq x_1 \leq k, 0 \leq x_2 \leq f(x_1)\}$. Als men een vector x zou kiezen buiten het vierkant S , dan is het eenvoudig aan te tonen dat de bijbehorende kosten groter dan

C^* zijn. Zo'n vector x kan dus nooit het kostenminimum zijn. De inputvector x die het kostenminimum oplevert moet dus in het gearceerde gebied — dat gesloten en begrensd is — liggen. Omdat in de neo-klassieke theorie de functie $C = p_1 x_1 + p_2 x_2$ continu wordt verondersteld neemt deze functie volgens de stelling van Weierstrass een minimum aan in het gearceerde gebied. Het is duidelijk dat in deze schets de isoquant $\bar{y} = f(x_1, x_2)$ best onbegrensd mag zijn. In de neo-klassieke theorie wordt de begrensdheid tot stand gebracht door *economische* overwegingen.

Gezien het bovenstaande ben ik van mening dat het opleggen van de eis van Shephard, dat de efficiënte deelverzameling van de produkt-inputverzameling begrensd moet zijn, het neo-klassieke model nodeloos restrictiever maakt. Ondanks deze mening is het uit theoretische overwegingen interessant om de implicaties van het invoeren van deze veronderstelling te bestuderen. Dit is het onderwerp van het boek van Junius.

Hij voert het begrip „neo-klassieke produktiefunctie van een S-produktie-technologie (met twee produktiefactoren)” in. Het is een homothetische functie $H(X)$, die een transformatie W is van een functie $\hat{H}(X)$ die homogeen van de graad één is in zijn (twee) argumenten.

Hij definieert een convexe kegel:

$$\bar{D} = \{X \in \mathbb{R}_+^2 \mid a \leq X_1/X_2 \leq b\}$$

$$\text{met } \mathbb{R}_+^2 = \{X \in \mathbb{R}^2 \mid X_1 > 0, X_2 > 0\}$$

en met $0 < a < b < \infty$

Op \bar{D} wordt $\hat{H}(x)$ continu en twee keer differentieerbaar (op het inwendige van \bar{D}) verondersteld, verder zijn de eerste orde afgeleiden positief en is de

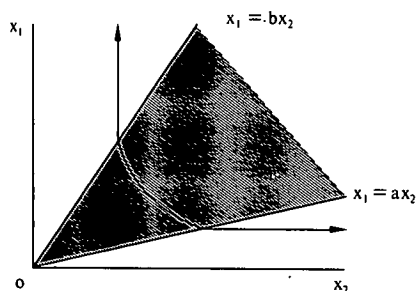
1) R.W. Shephard: *Theory of cost and production functions*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1970.

2) idem, blz. 15.

determinant van de Hessiaan, die gerand is met de eerste orde afgeleiden, positief als:

$$X_1 > bX_2 \text{ dan } \hat{H}(X) = H(bX_2, X_1) \\ X_1 < aX_2 \text{ dan } \hat{H}(X) = H(aX_2, X_2)$$

Ten slotte zijn de beide produktiefactoren essentieel, d.w.z. als één input nul is dan is de output nul. Eén en ander kan worden geïllustreerd aan de hand van zijn figuur 2.2. op blz. 18:

Het (door mij) gearceerde gebied is de kegel \bar{D} . Het is duidelijk dat het efficiënte deel van de getekende isoquant begrensd is. Bij bovenstaande eisen heeft de schrijver een slordigheidje begaan. Het positief zijn van de gerande Hessiaan is een noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor het *quasi-concaaf* zijn van $\hat{H}(x)$. Echter $\hat{H}(X)$ is homogeen van de graad één en derhalve *concaaf*. Een noodzakelijke en voldoende voorwaarde hiervoor is het positief zijn van de determinant van de Hessiaan. Deze eis is strenger dan die van Junius.

Op basis van bovenstaande produktiefunctie worden een vijftal andere functies gedefinieerd, waarvan de eigenschappen worden bestudeerd:

- De „restricted neo-classical production function” (RP):

$$F(X) = H(X) \text{ voor } X \in \bar{D} \\ = \text{niet gedefinieerd als } X \notin \bar{D}.$$

- De „restricted core function” (RC) van H, dat is de lineair homogene gerespecteerde functie \hat{H} .

- De „restricted core intensity function” (RCI), waarbij men de functie schrijft met als argument de inputverhouding $x = X_1/X_2, \hat{f}(x)$.

- De „marginal rate of substitution function” (MRS): $\hat{s}(X) = F'_1 / F'_2$, waarbij F'_1 en F'_2 de eerste orde afgeleiden zijn van F.

- De „elasticity of substitution function” (ES), $\hat{\sigma}$. Deze wordt eerst gedefinieerd in termen van de Allen partiële substitutie-elasticiteit, die alleen in het geval van twee produktiefactoren identiek is aan de definitie van de directe substitutie-elasticiteit van Robinson. Met deze laatste definitie wordt gewerkt:

$$\hat{\sigma}(X) = \left\{ \frac{dX_1/dX_2}{X_1/X_2} \cdot \frac{F'_1/F'_2}{d(F'_1/F'_2)} \right\}$$

$F(X)$ is constant.

Uitgaande van de functies \hat{f}, \hat{s} en $\hat{\sigma}$ wordt aangetoond dat er dan een klasse van S-neo-klassieke produktiefuncties wordt geïmpliceerd. Ten slotte wordt aan de hand van een tegenvoorbeeld aangetoond dat voor S-neo-klassieke produktiefuncties de bekende „law of diminishing returns to factors” niet altijd hoeft op te gaan.

In hoofdstuk 3 wordt eerst het groei-model van Solow gegeneraliseerd door te werken met een gerespecteerde neo-klassieke produktiefunctie. De opzet van deze sectie is die van par. 2.3 van Burmeister en Dobell 3), waarin de eigenschappen van het Solow-model worden behandeld. Deze gaan op voor een capital-labor ratio op het interval $(0, \infty)$. Het is niet verwonderlijk dat bij een gerespecteerde produktiefunctie dezelfde resultaten gelden, maar dan op het interval $[a, b]$ (zie de definitie van D).

In de tweede plaats worden de begrippen neutrale technische vooruitgang van Hicks en Beckmann gegeneraliseerd m.b.v. de gerespecteerde functie. Het is niet duidelijk waarom de auteur de Harrod-neutrale en de Solow-neutrale technische vooruitgang niet in zijn beschouwingen opneemt. Het is jammer dat in zijn generalisatie van de Beckmann-neutrale technische vooruitgang de ES-functie $\hat{\sigma}$ waarden aan moet nemen groter dan één, terwijl de meeste auteurs het erover eens zijn dat de substitutie-elasticiteit juist tussen nul en één moet liggen. In dat licht bezien lijkt de gegeneraliseerde Beckmann-neutrale technische vooruitgang wat minder relevant.

De laatste twee hoofdstukken gaan over de indirecte en de directe specificatie van klassen van neo-klassieke produktiefuncties. Speciaal wordt nagegaan of uit de literatuur bekende functionele vormen S-neo-klassieke produktiefuncties genereren zodanig, dat de grootst mogelijke efficiënte deelverzamelingen afhankelijk zijn van de parameters van de functionele vorm.

Het vierde hoofdstuk geeft een goed overzicht van de literatuur over de *indirecte* specificatie — d.w.z. op basis van een of andere differentiaalvergelijking — van de klasse CES-produktiefuncties (= „constant elasticities of substitution”, par. 4.2), en van de VES-klasse (= „variable elasticities of substitution”, par. 4.3). Alleen de klasse van functies ontwikkeld door Bruno en, onafhankelijk van hem, door Vazquez kan volgens Junius de bovenstaande toets der kritiek doorstaan (par. 4.4).

Een nadere beschouwing leert dat de lineair homogene versie van de Bruno-Vazquez produktiefunctie een speciaal geval is van de Kadiyala produktiefunctie die in par. 4.3 wordt behandeld en die „... can only generate S-neo-classical production functions if the boundaries of the efficient subsets are given ad hoc” (blz. 68).

Om dit aan te tonen, geven we in (1) de Bruno-Vazquez functie (formule 4.71, blz. 79 met de homogeniteitsparameter λ op één gesteld) en in (2) die van Kadiyala (formule 4.25, blz. 68).

$$(1) F(X) = (A X_1^{1/b} X_2^{1-1/b} + a X_1/(1-b) + c X_2$$

$$(2) F(X) = (a_{11} X_1^{2\gamma} + 2a_{12} X_1^\alpha X_2^\beta + a_{22} X_2^{2\gamma})^{1/2\gamma}$$

met $\alpha + \beta = 2\gamma$.

Definieert men $\alpha = 1/b$ en $\beta = 1-1/b$ dan is $\alpha + \beta = 2\gamma = 1$. Vult men dit in (2) en definieert men:

$$a_{11} = \frac{a}{1-b}, a_{12} = 1/2 A \text{ en } a_{22} = c,$$

dan ziet men dat (1) een speciaal geval is van (2). Er blijkt dus wel degelijk een versie van de Kadiyala VES-functie te bestaan, nl. de Bruno-Vazquez functie, die voldoet aan de toets van Junius.

Ten overvloede zij hier, zonder bewijs, vermeld dat de Kadiyala VES-functie op zijn beurt weer een speciaal geval van de functie van Denny is, die in hoofdstuk 5 (formule 5.31, blz. 101) wordt gegeven.

Het hoofdstuk over de *directe* specificatie is gebaseerd op de „local approximation approach”, d.w.z. in de omgeving van een vast punt x in de kegel \bar{D} wordt een functie geselecteerd uit een klasse van benaderingsfuncties. Junius toont aan dat deze benadering in twee stappen kan geschieden, ten eerste een (lokale) benadering van de RCI-(of RC-) functie en vervolgens een lokale benadering van de transformatiefunctie (W). Hij geeft een overzicht van verschillende functionele vormen bekend uit de literatuur en de eigenschappen ervan worden bestudeerd in het licht van het begrensde zijn van de efficiënte deelverzameling. Ten slotte wordt nog aandacht besteed aan een algemene klasse van „Frisch transforms”.

Junius heeft op een aardige manier het begrensde zijn van de efficiënte deelverzameling van de isoquant in de neo-klassieke theorie naar voren gebracht. Het is jammer dat hij in zijn gehele werk alleen maar het geval van twee produktiefactoren heeft behandeld. Dit heeft als voordeel dat de wiskunde betrekkelijk eenvoudig blijft, maar als nadeel dat de resultaten wat minder algemeen zijn. Het zou interessant zijn geweest om, net als Shephard, in hoofdstuk 2 aandacht te besteden aan n produktiefactoren.

Zoals reeds gesteld bevatten de hoofdstukken 4 en 5 een nuttig literatuuroverzicht. Wat ik in het werk heb gemist, is een empirische toets van de Bruno-Vazquez produktiefunctie. Dit is de enige vermelde functie die voldoet aan de eisen van de S-neo-klassieke produktiefunctie.

Paul de Boer

3) E. Burmeister en A. Rodney Dobell, *Mathematical theories of economic growth*, McMillan, 1970.

Ondernemende geschiedenis. 22 opstellen geschreven bij het afscheid van Mr. H. van Riel als voorzitter van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1977, 390 blz., f. 65.

De opstellen behandelen o.m. de volgende onderwerpen: de subjectiviteit van de historicus, de herkomst van de termen gilde en ambacht, het Zutphens pond en de val van De Groot, het economisch leven van Dordrecht in de 16e eeuw, de Amsterdamse roggehandel in de 17e eeuw, de Nederlandse scheepvaart op de Oostzee in de 18e eeuw, de introductie van de stoommachine, de zeevisserij, Koning Willem I en de handel met China, de zijdeteelt in Nederland, buitenparlementaire acties, redactionele medezeggenschap in de persgeschiedenis, de Volkenraad uit de jaren twintig, Rotterdam van 1940-1975, en de ontwikkeling van de regionale economische statistiek in Nederland na de tweede wereldoorlog.

Elseviers Vennootschapsbelasting. Uitgave 1978. BV Uitgeversmaatschappij Annoventura, Amsterdam, 1978, 260 blz., f. 31,50.

Deze uitgave is bestemd voor de aangifte over 1977. Er wordt o.m. aandacht geschonken aan de fiscale winstberekening, de vragen van het aangiftebiljet 1977, waarvan een model is bijgevoegd, wetswijzigingen, rechtspraak en ministe-

riële resoluties. Algemene onderwerpen zijn in aparte hoofdstukken opgenomen. In de „laatste nieuwtjes“ is onder meer aandacht besteed aan de studie-Hofstra alsmede het wetsontwerp Wet investeringsrekening. De uitgave is tevens voorzien van een uitvoerig register.

J.F.M. Giele: Het fiscale rechtstekort. Kluwer BV, Deventer, 1977, 22 blz., f. 9.

Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het belastingrecht aan de Rijksuniversiteit te Leiden op vrijdag 9 december 1977.

A. C. L. Zuidberg (red.): Huishoudkunde in Nederland. Miscellaneous papers 16, 1978, Landbouwhogeschool Wageningen, Uitgeverij H. Veenman & Zonen BV, Wageningen, 1978, 281 blz.

Deze publikatie is een uitgave onder auspiciën van de Vereniging voor Huishoudwetenschappen. Zij bevat 19 opstellen, die zijn opgedragen aan wijlen Prof. Dr. C.W. Visser.

P. Guieu: The Sixth Council Directive on value added tax. Uniform basis of assessment. Kluwer, Deventer, 1977, 133 blz., f. 26,50.

In mei 1977 is door de Raad van de Europese Gemeenschappen een richtlijn (de zesde) vastgesteld inzake de harmonisatie van de omzetbelastingwetgeving

der lidstaten. Dit boek geeft de tekst weer van de zesde richtlijn en de daarmee samenhangende eerste en tweede richtlijn, met daarop een kort commentaar. De nieuwe zesde richtlijn voorziet in de financiering van de eigen middelen van de Europese Gemeenschappen, die de huidige bijdragen van de lidstaten zullen vervangen. Op de consequenties daarvan wordt ingegaan.

J. Robinson/J. Eatwell: Inleiding tot de moderne economie. Oorspronkelijke titel: An introduction to modern economics. Vertaald door: Drs. H.W. Ponsen. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1977, 413 blz., f. 39,50.

Deze inleiding bestaat uit drie delen. Het eerste deel is een overzicht van de ontwikkeling van het economisch denken. In het tweede deel worden de hoofdlijnen getrokken van de alternatieve visie op de economische werkelijkheid, terwijl in het derde deel de problemen van de kapitalistische, socialistische en derde-wereldeconomieën van deze tijd worden behandeld. Ten einde deze inleiding voor en zo breed mogelijk publiek toegankelijk te maken, is zoveel mogelijk getracht wiskundige formules te vermijden. Het boek kan worden beschouwd als een samenvatting van de ideeën van de Engelse Cambridge-school.

TIJDSCHRIFTEN EN boeken uit het buitenland voor studie en beroep

**Bestel Uw abonnementen voor
1979 nú, vóór de rush.
Bestel ze bij BOOKIMPEX,
voor de zekerheid.**

Een tijdschrift 'in de marge' dat wij graag voor u verzorgen: NATIONAL GEOGRAPHIC Magazine. Zie bestelkaart in dit nummer.

BOOKIMPEX MOLENSTRAAT 20 DEN HAAG